

OSMANLI MODERNLEŞMESİ'NDE MODERN TIBBIN DOĞUŞU

The Birth of Modern Medicine in Ottoman Modernization

Dr. Öğr. Üyesi. Serhat SOYŞEKERCİ

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale/TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8427-0184>

ÖZET

Osmanlı'da modern tıp on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde doğdu. Bu doğum, sarayın geleneksel pederşahi eksenli dünya görüşüne karşı olan genç doktorların eski ilişkileri "çağdışı" bulmasından kaynaklandığı için sancılıdır. 1836'da Mekteb-i Tıbbiye'nin teşkilâtındaki düzenlemede öğretim 6 yıla çıkarılarak daha önce okutulan Arapça ve din derslerinin müfredattan kaldırılıp klinik derslerin konulmasıyla bir daha geriye dönüşü olmayan yola girildi. Bu yol, Osmanlı modernleşmesinde modern tıbbın araçsal aklını oluşturan zihinsel kodlarındaki kopukluktur. Bu okullarda yetişen doktorlar zamanla değişik duaları defalarca okuyarak hastaların iyileşmesini beklemek yerine, klinik derslerle ilk kadavra uygulamasına başladılar. Bu makale, modern tıbbın doğum sancısıyla ortaya çıkan kopukluk varsayımını sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel bağlamda irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Modern Tıp, Modernizm.

ABSTRACT

Modern medicine emerged in the second quarter of the nineteenth century in the Ottoman Empire. This process was painful, as the young doctors who opposed the palace's traditional and ancestral worldview believed that the old relationships are "outdated". In 1836, an irreversible new path was taken with the arrangement of the organizational structure of the Mekteb-i Tıbbiye: The length of education increased to 6 years with the introduction of clinical studies, and the Arabic and religion courses were removed from the curriculum. This path is the disconnection in the mental codes that constitute the instrumental mind of modern medicine in Ottoman modernization. The doctors who were trained in these schools started to practice on cadavers after the introduction of clinical courses in the curriculum, instead of waiting for the patients to recover by citing different prayers over and over again. This article examines the birth pains and the assumption of disconnection in modern medicine in a socio-political, socio-economic and socio-cultural context.

Keywords: Ottoman Empire, Modern Medicine, Modernism.

1.GİRİŞ

On birinci yüzyıla kadar Müslüman ülkelerdeki ilerlemeyi iktisadî ve içtimâî olarak izah ederken, yavaşlama ve durağanlığı sadece dine yüklemek moda olmuştur. Oysa tarihi gerçeklerde iktisadî ve içtimâî şartlar, Müslümanlığın değişik biçimde yorumlanmasından kaynaklanır. Bu şartlar nüfus değişiminde rol oynarken, bazen açlık ve kıtlık bazen de proteinli gıda azlığı kadınların hamile kalmasını güçleştirerek nüfusu etkiler (Tütengil, 159). Bu ise sosyal hayatı, açlık ile din arasında hatalı bağ kurmaya yönlendirir. Müslümanlığın değişik şartlar altında yorumlanması, Osmanlı tıbbını bizâtihi yanlış anlamaya iten bir nedendir. Az gelişmişliğin bir yönü bu olmakla birlikte, geleneksel anlamda devam eden folklorik tıbbın önemine gölge düşmese de, hurâfi bilgilerle iç içe geçerek yanlış anlaşılmasına yol açmış, Selçuklu ve Osmanlı döneminde devam eden tıbbi bilgi bütüncül özeliğini büyük oranda devam ettirmiştir.

On dokuzuncu yüzyıl modernleşmesi Avrupa'daki eğitim, metot ve düzeyin Osmanlı Devleti'nde uygulanabilme çabalarıyla doğru orantılı gelişmiştir (Rukancı, 2014: 190). Ancak modernlikte yenilik ve yetkinleşme ile oluşan kopukluk, bir yandan mimari, diğer yandan epistemolojik bilgi temellidir. Osmanlı modernleşmesini doğru anlamak için Batı modernleşmesiyle aynı şekilde anlamlandırma hatasına düşmemek gerekir. Çünkü Osmanlı'da kademeli şekilde gerçekleşen 'ikmal' söz konusudur. Eğitimden ekonomiye dek Batılılaşma doğrultusundaki tercih ve düzenin fikrî temelini 'ithal bilgi' ile tanımlamak mümkündür. Bu ise toplumun kendi içtimâî bünyesinde üretilmeyen, değişik nedenlerle dışarıdan gelen, geçerliğine inanılarak mevcut bilgilerin yerini almak için nüfuz eden bilgidir (Tuna, 1991: 88). Hattâ tıbbî bilgede 'nakil', mimari üslûpta da taklidi ortaya çıkarmıştır. III. Selim devrinde, 1806'da yayınlanan bir

fermanla Tıbhane inşa edilmiş, padişahın buyruğuna göre sadece donanma için değil, tüm memlekette hekim yetiştirilmesi esas alınmıştır. Böylece modernlik düşüncesinin sadece belli bir zaman farkındalığı, çizgisel ve geri çevrilemez biçimde ileriye akan bir tarihsel zaman çerçevesinde kavranabilir (Calinescu, 2013: 22). Bu yüzden Osmanlı'da modernleşme teşebbüsü olarak modern tıp, on dokuzuncu yüzyıla hasredilmiştir. Giddens'in işaret ettiği gibi modernlik, "Avrupa'da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimi" (2012: 9) olmuştur. Böyle bir modernlik belli zaman ve mekânla ilişkilendirilerek "kara kutu" içinde istiflenmiş vaziyette bir kenarda durmakta, hattâ hâlâ beklemektedir. Osmanlı saray idaresinde gelenek-modern arasındaki mesafe çoğu kez gerilimli hâlde gelirken, toplumsal düşünce tarzı, uzun süre yan yana, birbirinden etkilenmeden ve birbiriyle uzlaşmaya çalışarak bir arada kalmıştır." (Ülken, 1998: 19, 21-22). Örneğin tıp ve medrese eğitimi arasındaki ilişki, uzlaşmayı ve hayatın akışını fazla kesintiye uğratmamıştır. Tıbbi bilginin görünür nesnesi olarak devlette toplum arasındaki mesafeyi keskin hatlarıyla şekillendirme teşebbüsü, 1827'de yeniçeriliğin ilgası ve tıp okullarının açılmasıdır. Başvekâlet Arşivi'ndeki 22 Ca 1242 tarihli vesikada okulun neden açıldığını, okutulacak derslerin neler olduğunu, öğrenci ve hocalar hakkında bilgileri içerir. İstanbul'daki hekimlerin geleneksel tıbbın yanında modern tıp hakkında da bilgi sahibi olma ihtiyacı açılışa delil teşkil eder. Geleneksel bilgiyle yetişen hekimlerin savaş veya barış zamanında ordunun ihtiyaç duyduğu hekimler olmaması, yeni okula duyulan bir ihtiyaç da açığa çıkarmıştır (Kâhya, 1979: 745). 1828'de önce Cerrahhâne açılmış, 1838'de her iki okul birleştirilerek tıbbiye kurulmuştur (Üçkuyu, 2003: 208). Böylece hekimler sadece memleket için değil, ordu ve donanma hizmetini karşılamak için de yetiştirileceklerdi. Bu yüzden Tıbhane-i Âmire ve Cerrahhâne-i Mâmure adlı ilk askeri tıp okulu, Osmanlı modernleşmesini temsil eder. En parlak gençler bu okula alınır, daha sonra siyasi ve düşünce alanına nüfuz ederlerdi. İki okulun birleştiği 1838 yılında Karantina Örgütü ve ilk sağlık mevzuatı olan Karantina Talimatnamesi yürürlüğe girdi. Salgın hastalıkların Batı ülkelerine yayılmasını önlemek amacıyla yabancı ülke temsilcilerinin ve hekimbaşının içinde bulunduğu bir teşkilat oluşturuldu. Bu uygulama, devletin kıyı ve limanlardaki ticaret ve denizcilik faaliyetlerinin denetlenmesini kapsayan bir kapitülasyon unsuru hâline geldi. İki Türk ve on dört yabancı üyenin yer aldığı Karantina Örgütü, ileride, Lozan Anlaşması'nın 114. maddesi ile kaldırıldı (Ağırbaş vd., 2011: 737). Meselâ Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin II. Mahmud'a sunduğu rapor, geleneksel tıbbın yerine Batı tarzlı modern tıbbın ikmal edilmesini temsil eder. Rapor şöyledir (Özbay, 1976: 42): "Ordu askerinin hasta ve yaralıları, savaşta ve barışta hekimlik kurallarına göre bakılıp, tımar ve tedavi edilmeleri gerekli bulunduğu açık ve seçik ise de, İstanbul'da bulunan İslâm hekimlerinin birçoğu eski usulde hekimlik yapmakta, yeni tıbbi yöntemlerden habersiz kalmaktadır. Doktor denebilmeleri için eski ve yeni usulleri bilerek, baktığı hastalara bu usulleri uygulama zorunluluğu vardır. Bunun için de kesin olarak yabancı dil öğrenmesi şarttır. İstanbul'da bu ilkelere uymak üzere bağımsız bir tıp okulu açmak ve yetiştirilecek elemanlarla, ordu erlerinin bakımına memur Hıristiyan hekimlerin yerine, birkaç yıl içinde Müslüman gençler getirmek mümkün olacaktır." Rapor, modern tıbbın Osmanlı'ya tesirine ama özellikle tıp eğitimine meşru zemin hazırlamıştır. Müslüman doktorların yeni *tıbbî yöntemleri* bilmemesi hep şikâyet konusu olsa da, geleneksel yöntemden uzaklaşmalarının da başlangıcı sayılır. Bu okullarda yetişen doktorlar zamanla değişik duaları defalarca okuyarak hastaların iyileşmesini beklemek yerine, Batının üst yapı davranışlarını benimsediler. Süreç, önce okulun 1836'da Mekteb-i Tıbbiye adını alması, ardından iki yıl sonra Dr. Bernard'ın getirilmesiyle gerçekleşti. Teşkilatlanmaya dair ilk düzenleme, öğretimin 6 yıla çıkarılması ve daha önce okutulan Arapça ve din derslerinin müfredattan kaldırılıp *linik derslerin* konulması oldu (Aktar, 1999: 62). Bu derslerin konulması toplumsal tazyik ile gelen zorunlu bir ihtiyaçtan ziyade "sarayın geleneksel pederşahi, usta-çırak, pir-mürid, yaşlı-geç, padişah-kul eksenli dünya görüşüne karşı olan genç doktorların eski ilişkileri "çağdışı" bulmasından kaynaklanmıştır." (Mardin, 1991: 99).

2.KARL AMBROS BERNARD'IN İSTANBUL'A GELİŞİ

Dr. Bernard hakkında tıp tarihçileri birçok makale yazmıştır. Gerek Bernard'dan doğrudan bahseden yirmiyeye yakın yayın, gerekse bu yayınlar kullanılarak yazılan altmış civarında makale, İstanbul'a geliş ve görevi hakkındadır (Altıntaş, 1993: 91). Bernard, İstanbul'da bulunduğu sürede dört Fransızca tıp kitabı yayımladı. Bu kitaplar tıpta kullanılan bitkiler, Bursa kaplıcaları, hasta-muayene yöntemleri ve yasal yoldan ilaç hazırlama tekniklerini içerir (Uğurlu, 1997: 3). Bernard'ın tıbbiyedeki unvanının ne olduğu ise hep merak konusu olmuştur. Belge ve yazışmalarda onun "*muallim-i evvel*" unvanından başka hiçbir rütbesine rastlanmamıştır (Altıntaş, 1993: 98). Burada ilgiyi üzerine çeken mesele, Batı'dan hekim getirme talebinin ne ilk ne de son olduğudur. Bernard'ın getirilmesi, II. Mahmud'un Paris Sefiri Ahmet Fethi Paşa'dan Viyana'dan İstanbul'a sarayda kullanılmak üzere iki hekim talebinde bulunmasıyla başladı.

Altıntaş'ın zikrettiği üç belge konuyu yeterince aydınlatıyor. Birinci belge, 21 Temmuz 1838 tarihli ve Ahmet Fethi mühürlü “maruzat” içeren yazıdır. İkinci belge, Viyana Sefiri Mehmet Rıfat Bey'in 1 Ağustos 1838 yılında Hariciyeye yazdığı mektuptur. Mektubun başında Ahmet Fethi Paşa'nın yazdıkları tekrarlanmış, 32 yaşındaki Dr. Neuner ile 30 yaşındaki Dr. Bernard zikredilmiştir. Memnun kalınmazsa geriye gönderilmeleri için açık kapı bırakılmıştır. Her şey bu kadarla bitmemiş, Viyana Sefiri doktorları tekrar imtihan ettirip şöyle yazmıştır: “...bir an önce intihap ve lazım gelen yol harçlık ve maaşları tanzim edilerek gönderilmeleri istenmiş ise de hemen resmi senet yapılarak gönderilmelerine cesaret olunamamış. Bu hekimlerin ustalıkları Viyana Türk Sefareti hekiminden sorulmuş, o şahıs da bunları çağırarak diploma ve ihtisas vesikalarına bakmış, kendileriyle ilmi konuşma yaparak verilen cevap üzerine imtihanlarının muvaffak olduğu ve yüksek derecede malumat sahibi oldukları ifade edilmiştir.” Üçüncü belge, Viyana Sefiri Mehmet Rıfat Efendi'nin 7 Kasım 1838 tarihli mektubudur: “Avusturya Devleti tarafından matlub-u âli buyuruları hekimlerin eski mukavele vech ile senetleri yapılmış ve Hariciye Müsteşarı Baron Ottenfels ile Viyana Sefiri Rıfat Bey tarafından imzalanmış. Bu hekimlere 1.600 florin yol harçlığı verilmiş, Tuna'dan vapurla gelmeleri (mevsimden dolayı) mümkün olamayacağından karadan Trieste'ye ve oradan İstanbul'a gelecekleri, hekimlerin bugünlerde Viyana'dan hareket edecekleri, Ramazan-ı Şerif'in ortalarına doğru İstanbul'a gelmeleri tahmin ediliyor. İstanbul'a vardıklarında hemen işe başlamaları, izinsiz bir yere gitmemeleri, lâzım olan umurda güzel hareket ve dikkât etmeleri diğer tavsiyelerle birlikte kendilerine tembih olunmuştur.” Bu üç belge, Bernard ve Neuner'den memnun kalınmazsa eğer, geri gönderilmeleri için sözleşme yapılacağını içerir. Sözleşme belgesi, Avusturya tarafından verilen beş maddelik ön mukavele senedinin tercümesiyle sabittir (BOA, Hatt-ı Hümayun Tasnifi, No.46760-C, tarihsiz). Bu beş madde maddi isteklerdir. Fakat şartnamenin dördüncü maddesi, hekimlerin bilgilerini geliştirmek amacıyla saraydan başka hastalara da gitme iznini içerir. Dipnota da “*iş bu mezuniyete Saray-ı İmparatorhânedeki bulunan etibba dahi naildir*” cümlesi eklenmiştir. İstenen şart, saray hekimlerinin sahip olduğu ayrıcalığa sahip olmalarıdır. Bu ön şartnameden sonra mesele görüşülerek esas sözleşme yapılmıştır. Taraflar arasında yapılan esas sözleşmenin bir nüshasını Süheyl Ünver yayımlanmış, başka nüshasını da Ayten Altıntaş bulmuştur. Bernard'ın hizmeti beş seneyi doldurduktan sonra sözleşmesi uzatılabilecektir. Gerek Süheyl Ünver gerekse Ayten Altıntaş (1993: 94)'ın bulduğu her iki sözleşme senedi aslı ile aynıdır ve on maddeliktir. Bernard'ın İstanbul'a gelişi, önce Paris Sefiri Ahmet Fethi Paşa'nın 21 Temmuz 1838 tarihli mektubunda saraya iki hekim tedarik edilmesi, ardından 1 Ağustos 1838 tarihli Viyana Sefiri Mehmet Rıfat Bey'in mektubunda, bu hekimlerin tekrar imtihan edilmeleri anlatılmıştır. 1 Kasım 1838 tarihinde esas sözleşme imzalanmıştır. Aralık ayı ortalarında gelecekleri bildirilmiş, 3 Aralık 1838 tarihinde İstanbul'a gelmişlerdir. İki doktorla birlikte eczacı Hoffman da İstanbul'a gelmiştir. Ancak bu iki doktorun Josephinum'dan mezun olup Viyana Üniversitesi'nde hocalık yapmalarıyla ilişkileri yoktur. Bu iki doktorun maddi istek dışındaki şartları, saray hekimlerinin sahip olduğu ayrıcalıklara sahip olmak ve dışarıdan başka hastalara da gidebilmektir.

Bernard'ı bazı tıp tarihçilerinin “kurtarıcı” görmesi, tıbbî gelişmelerin onunla başladığını savunmak kadar hatalıdır. Ancak verdiği hizmeti küçültme gayesi de bir o kadar hatalıdır. Sadece Viyana'dan getirilen iki hekimden ikinci derecede önemli olanıdır ve Mekteb-i Tıbbiye'de görevlendirilen askerî hekimdir. Göreve başladığında bina Galatasaray'a taşınmış, öğrenci ve hoca kadrosu tamamlanmış, eğitim çalışmaları çoktan başlamıştır. Dr. Bernard'ın yaptığı düzenleme, 1833 ve 1836'daki düzenlemelerden sonra yapılan bir başka düzenlemedir. Bernard, mektebin müdürlüğünü bir süre yapmış olabilir ama Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne'nin Nazırı olması söz konusu değildir (Altıntaş, 1993: 99). Burada bir ayırım yapmakta fayda var. Bir kere 1836'da, Galatasaray'da açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahâne'nin eğitim dili Fransızcadır ve yurt dışından getirilen hekimlerle klinik dersler uygulamaya girmiştir. Daha sonra Türkçe eğitim vermeye başlayarak, 1867'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye adını almıştır. Son isim değişikliği, Haydarpaşa'da bulunan binasıyla birlikte Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne olmuştur.

Bernard, 2 Kasım 1844 yılında 36 yaşında aniden öldü ve yerine Viyana'dan anatomi hocası Sigmunt Spitzer getirildi. Spitzer daha önce Bernard'ın isteği üzerine ona yardımcı olan bir anatomistti ve tıbhânedeki anatomi dersleri vermek için görevlendirilmişti. Ölüm nedeni bilinmeyen bu ünlü hekim, İstanbul'da Santa Maria İtalyan Katolik Kilisesi bahçesine gömüldü. Mezar taşında “Galatasaray Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'nin Kurucusu ve İlk Müdürü” diye yazar. Bernard'ın beklenmedik ölümünden olsa gerek, ölümü üstüne tanzim edilen resmi belgelerde ondan; “...Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'nin muallim-i evveli olup...”, veya ölümünden sonra Hariciye Nezareti'nden gelen taktirde, “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'nin muallim-i evveli olup geçende vefat eden...”, diye söz edilir. Ancak belgelerde onun mektebin dekanı olduğu bilgisine rastlanmaz. Diplomasında “Muallim-i Evvel-i Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye Dr. Bernard” unvanı yazılıdır.

Önce Tanzimat bürokrasisi sonra Genç Osmanlı Hareketi, ardından İttihad Terakki'de tıbbiyelilerin etkisi tesadüfî değildir. 1890'ların sonuna doğru tıbbiye öğrencileri arasında İttihad Terakki'ye dâhil olmayan pek az kişi vardı ve diğer üyelerle cemiyetin mevcudu 900'ü bulmuştu (Kandemir, 1975: 66). Tıbbiyelerinin toplumsal sorunlara mesleki olmaktan çok siyasi tutumu, bugün bile övgüye değer şekilde şu anlayışı devam ettirir: “*Tıbbiye'den her şey çıkar; arada hekim de çıkar.*” (Üçkuyu, 2003: 208).

2.1.“Derdini Marko Paşa'ya Anlat!”

Sultan Abdülaziz'in meşhur başhekimi ve tıbbiye mezunu renkli kişilik Marko Paşa (Marko Apostalidis), ılımlı davranışlarıyla zarif, nazik ve zeki bir karakteri tasavvur eder. Geniş fes giyen, yakasını açık bırakan, gösterişten hoşlanmayan, belinde kılıcı elinde şemsiyesi ile gezen Marko Paşa, 1861'de hekimbaşılık görevine atandıktan sonra Abdülaziz tarafından “paşalık” unvanına nail oldu. 1871'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'nin dekanlığına atandığında ise ferik (korgeneral) rütbesindedir (Üstün, 2001: 134). Marko Paşa'nın görevde bulunduğu döneme ait bir belge (BOA, MB, nr.170/122), dönemin saray eczane personeli ve maaşları hakkında bilgiler verir (Terzi, 2009: 53). 11 Eylül 1875 tarihli bu belgeye göre saray eczanesi, Mabeyn-i Hümayûn ve Topkapı Sarayı olarak iki kısımda değerlendirir. Buna göre Mabeyn-i Hümayûn ve Topkapı Sarayı eczanelerinde toplam personel elli beş kişidir. Marko Paşa'yı sadece saray başhekimi olarak görmek eksiktir. Çevresiyle iletişimi, dönemin bürokrasisi hakkında kanaat verir. Halk arasında “*Derdini Marko Paşa'ya anlat...*” diye bir deyim vardır. Aslında bu Marko Paşa'nın mizacını betimler. Rivayete göre Marko Paşa hem hekim hem de okulun dekanı olunca karşılaştığı insanların derdini dinlemek zorunda kalır, çoğu zaman dinlediği dertlere çözüm getirememenin sıkıntısını çekmiştir. Kendisine geleni büyük bir dikkâtle dinler, dertli kişi konuşmasını bitirince sanki konuşmasını anlamamış gibi kendine özgü Rum şivesiyle şöyle sorarmış: “*Anladık, ama ne?*” Şikâyetçi derdini tekrar uzun uzun anlattıktan sonra, Marko Paşa gene sorarmış: “*Anladık, ama ne?*” Bu yanıt karşısında dertli büsbütün dertlenir, deva bulamamanın sıkıntısı içinde Paşa'nın yanından ayrılırmış. Bazen şikâyetçinin Paşa'dan baskın çıkabildiği de olurmuş ki o zaman da Paşa, sağ kolu Başkâtip Muhtar Efendi'yi çağırıp şikâyetçinin duymayacağı tarzda; “*Zanim (Canım) Efendi, yaz buna bir sudan kalafat!*” der, ev sahibi maharetiyle dertliyi atlatıverirmiş. Paşa'ya dert anlatmanın hiçbir yolu olmadığı için bu huyu halk arasında yayılmış ve günümüze ulaşan bir tabir ortaya çıkmış: “*Derdini Marko Paşa'ya anlat!*”

2.2. Tanzimat, Bürokrasi ve Kaos

Yenileşme-Batılılaşma girişimi, Osmanlı modernleşmesinde sonun başlangıcı olarak Erken Cumhuriyet'e doğum ağrıları bıraktı. Oysa Tanzimat, üç büyük mimarıyla ciddi anlamda çok az irdelenmiştir: Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa (Akarlı, 1978: 126-127). Bunlara Ahmet Cevdet Paşa eklendiğinde ortaya çıkan “dörtlü”, iktidarın tutucu ve görünüşte reformcu bir kadroyu devraldığını gösterir. Bu devir teslim, eskilerin gözden düşerek bir kenara çekilmesiyle gerçekleşti (Ortaylı, 2001: 230) Reşid Paşa, kendisine yakıştırılan “büyük” sıfatının ifade ettiği dokunulmazlık altında günümüze dek fazla eleştirilmeden göklere çıkarılmış, Âli ve Fuad Paşa'lar ise onun kadar şanslı olmamıştır. Âli Paşa, Genç Osmanlılar içinde Namık Kemal ve arkadaşlarının yoğun eleştirileriyle yıpranmış, ismi tarihe eleştiri kamburuyla geçmiştir. Dolayısıyla Âli ve Fuat Paşa'ların iş başında bulunduğu dönem, tartışılmaya bile gerek görülmemiştir. Fuad Paşa tıbbiyede Fransızca öğrenmiş, 1837'de zamanın hariciye okulu olan Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nda uzun yıllar Hariciye Nazırı ve Sadrazam olarak görev yapmıştır. O zamanlar Osmanlı Devleti'nde siyaset, devlet ricalinin oluşturduğu gruplar arasında cereyan ettiği için, önceleri Reşid Paşa'nın grubundan olan Fuad Paşa, daha sonra yakın arkadaşı Âli Paşa ile “ekibini” kurmuştur. Birbirleriyle uyum içinde çalışan bu paşalar, usta bir siyaset işiyle ilgilenen İngiliz ve Fransız devlet adamlarının yakın desteğini alarak 1854'ten sonra mutlak bir iktidar “ekibi” oluşturdu. Fuad Paşa, 1869'da hastalanıncaya kadar Âli Paşa ile beraber devlet kontrolünü elden bırakmadı. Ölümünden birkaç ay sonra *Fuat Paşa'nın Siyasi Vasiyetnamesi* adlı bir belge ortalıkta dolaşmıştır. Belgeyi önce İstanbul'da İngilizce ve Fransızca yayın yapan *The Levant Herald* gazetesi yayımladı. Gazeteye göre Fuad Paşa, ölümünden birkaç gün önce devrin sultanı Abdülaziz'e hitâben yazdığı vasiyetnâmesini padişaha iletmek üzere tanıdığına vermiş, ancak padişahın eline geçmeden açılarak kamuya mal olmuştur. Oysa bunun doğruluğu saptanabilmiş değildir. Ayrıca padişaha hitâben yazıldığına göre, Türkçe olması gerektiği akla gelen asıl metin de ortada yoktur. Eldekilerden biri İngilizce biri de Fransızca metindir. 1875'de vasiyetnâme yeniden gündeme gelmiş, Fuad ve Âli Paşa'nın yakın dostu olduğu bilinen İrlandalı banker ve Ortadoğu sorunları üstüne yazıları olan diplomat Lewis Farley, *The Decline of Turkey* adlı çalışmasına Fuad Paşa'nın vasiyetnâmesini eklemiştir. Farley'e göre, metni kendisine

¹Yüksek mevkideki devlet adamlarının giydikleri başlık

Fuat Paşa'nın torunu İzzet Bey temin etmiş, o da İngilizceye çevirmiş ama metnin hangi dilden olduğu bilinmemiştir. Vasiyetnâmeyi Fuad Paşa'nın yazıp yazmadığı JönTürkler arasında tartışma konusu olmuştur. 1897'de Ahmed Rıza'nın Paris'te çıkardığı Meşveret gazetesinde vasiyetnâme tefrika edilse bile aslının nerede olduğu bulunamamıştır. Vasiyetnâmenin çevirisi, Fuad Paşa'nın tüm siyasi ve idari kurumların değiştirilmesi gereğinden, ülkede yaşayan halkların kaynaştırılmasından, yol yapımından kamu eğitimine uzanan metni kapsar (Akarlı, 1978: 137).

1896'nın sonlarında İstanbul surlarında, istibdat rejiminden kurtulmak için Müslümanları Ermenilerle birleşmeye çağıran ve Avrupa'daki JönTürkler'in de ilgisini çeken çok sayıda afişe rastlanmıştır. 20 Ocak 1897'de Ermeni bir komite olan Taşnaksütyun çağrı yaparak, JönTürk yöneticilerinin içinde bulunduğu durumu gözden geçirmelerini, silahlı mücadele yöntemini benimsemelerini istemiştir. Sadece kışkırtma yoluyla ülkede meşrutî düzenin kurulamayacağını yineleyen benzer çağrı, Taşnaksütyun tarafından aynı yılın 24 Temmuz'unda gerçekleşti. 31 Mayıs 1898'de *Troşag*'da çıkan bir makale, Taşnaksütyun'un II. Abdülhamid karşıtı cephe oluşturmak üzere bütün muhalif güçlerle görüşmeye hazır olduğunu yinelemiştir. JönTürkler'in Osmanlı gazetesinde Taşnakların bu çağrısından alıntı yayımlanmıştır. Daha önce Paris'te muhaliflerin birleştiği düşüncesi üzerine bir yazı yayımlayan Ahmed Rıza'nın *Meşveret*'i hiç zaman kaybetmeden çağrıya ses vermiştir (Avagyan ve Minassian, 2005: 17). Bu, Mustafa Reşid Paşa'nın Bâb-ı Âli'de genç bir üye olarak yıldızı parladığı dönemdir. Kaleme aldığı belgelerdeki yazı ve anlatım biçimi padişahın hoşuna gidiyor, koruyucusu Pertev Paşa tarafından padişaha övülüyordu. Bu portre, onun klasik Osmanlı bürokrasisinde yetenekli bir üye olduğu yönündedir. Bu yüzden reformcu hükümdar bu yetenekli gencin Fransızca öğrenmesini istiyor, Reşid Paşa ise padişahın bu emrini yerine getirdiğinde, yeni devrin bürokrasisinde öncü kişiliğe erişeceğini düşünerek öğreneceği dil ile dış dünyayı hızla tanıyacağına inanıyordu. Ancak bir amacı daha vardı: *Ağır aksak iş yapan, kuruntulu ve iş bilmez klasik bürokrat tipinden farklı olmak*. Sonraları Falih Rıfkı, *Zeytinadağı* (2008: 99)'nda, Tanzimat'tan beri Avrupa seyahatlerine görevlendirilmiş olanların parmakla sayıldığından bahsederek şöyle diyecekti: "Türkiye kapısından çıkanlar için şehirlerinde o kadar görülmemiş yeni şeyler, bilhassa o kadar kavuşulmuş yeni özgürlükler vardır ki, masa başı insana hapis gibi gelir." Bâb-ı Âli'de süratle yükselen Reşid Paşa, sırasıyla 1834'te Paris elçisi, Londra elçisi, Hariciye Müsteşarı ve Vezirlik rütbesiyle Hariciye Nazırı oldu. II. Mahmud'un ölümünde, Hariciye Nazırlığı üstünde kalan bir Londra elçisiydi ve yurt dışından dönünce Tanzimat Fermanı'nı ilân ettirecekti. Bundan sonra gelecek Tanzimat bürokratları da onun yolunu izlediler. Artık on dokuzuncu yüzyılın yüksek bürokratları, bugün Sadrazam, yarın Nazır, öbür gün Vali, sonra gene Sadrazam olabilirdi. Üstelik buldukları görevde devlet yönetimini çok yakından etkileyebilirdi. Önce Âli ve Fuad, daha sonra Mithad ve Ahmed Vefik Paşa'ların siyasi çizgilerindeki benzerlik, on dokuzuncu yüzyıl devlet adamı tipini yansıtır (Ortaylı, 2001: 231-232). Devlet otoritesini, ıslâhatı uygulayacak bir bürokrasinin elinde toplamak suretiyle modernleştireceğine inanan Reşid Paşa, Tanzimat bürokrasisinin yolunu açmıştır (İnalçık, 1967: 616). Tanzimatçılar mülkî idarede, mahkemelerde, ticaret hukukunda Batı kanunlarını alıp uygulamakta tereddüt etmediler. Bu ise Tanzimatçılar ile aydınlar arasındaki çatışmayı körükledi. Aydınlar onları dinsizlikle suçlarken; Namık Kemal, Ziya Paşa ve Suavi Efendi gibi vatancı-milliyetçi gelenekçiler ise Tanzimatçıları Frenkleşerek içtimaî benliği kaybetmekle ve gayrimüslim tebaa lehine Türk Müslüman hâkimiyetini kundaklamakla suçlamış, Tanzimatı büyük devletlerin baskısı ile memlekete soktuklarını ileri sürmüşlerdir. Bu yüzden Türkiye'de anayasa rejimi, laikleşme akımları gibi devrimci akımlar, kaynağı bakımından Gülhane Hattı'na bağlanabilir. Ancak Gülhane Hattı ölü bir vesika olarak kalmamış, imparatorlukta geniş ölçüde hareketlere yol açarak derin sarsıntılar doğurmuştur (İnalçık, 1967: 622; 1967a: 624).

Batılılaşma hareketi, askeriye ve tıbbiye için kritik önem taşır. Oysa buradan, Batı tipi okullardan çıkan aydınların sadece milliyetçi tepki gösterdiği sonucunu çıkarmak hatadır. Kaldı ki çoğu aydın Batı sömürgeciliğinin ağırlığı altında ya ezilmiş ya da yozlaşmıştır (Atay, 2009: 502). Bu yüzden Batılılaşma yolunda atılan ilk adım Batı tipi bir ordu kurmak oldu. Bu ordunun mensupları, uygarlık davasıyla, yalnız yetişme tarzlarından dolayı değil, en dar anlamda meslek çıkarları açısından da ilgilidiler. Ordunun güçlenmesi ve yenilgilerin son bulması, modernleşme davasının başarıya ulaşmasına bağlıydı. Toplum modernleşirse ordu güçlenecekti. Modernleşme yanlısı güçler, sınıfsal kökleri bakımından da yenilemeye karşı değildiler. Pek çoğu Tanzimat Batıcılığından yararlanan paşa ve derebeyi ailelerden değil, memur ve esnaf ailelerden geliyordu. Osmanlı'da kast sistemi bulunmadığı için çocuklar daha ilkökul çağında parasız yatılı askeri okullarda, sonraları aynı nitelikte sivil yüksek okullarda yetişiyor, çoğunlukla mütevacı ailelerden gelen gençleri oluşturuyordu. Çarpıcı olan, bu kuruma karşı en güçlü tepkinin gene kaynağını bu kurumdan alan güçlerden gelmesi oldu. Meselâ Sultan Abdülaziz'i 1876'da tahttan indiren fiili kuvvet,

Süleyman Paşa'nın emriyle hareket eden harbiye taburudur. II. Abdülhamid'i deviren de benzer kuvvettir. Bu şartlar altında bir seçim yapılsaydı, seçimi kazanacak olan Abdülhamid, Batı tipi okullarda yetişmiş bir avuç aydın karşısında uzunca mücadele sonrası güçsüz kalacaktı. Ülkenin kalkınmasında eğitim, sağlık ve imarın önem taşıdığı ve gerekli altyapının hazırlanmasında ciddi çalışmaların II. Abdülhamid devrinde yeniden başlatıldığı çoğu tarihçi tarafından kabul edilir (Kaçar, 2009: 142). Fakat zihinleri kurcalayan şey Abdülhamid'in gücüne rağmen, karşısındaki bir avuç aydının hiçbir toplumsal temele dayanmamasıdır. Örneğin zaman zaman "halk" derken bile kullandıkları kavramın farkında bile değildiler (Avcıoğlu, 1975: 232). Önce Yeni Osmanlılar ve JönTürkler, sonra İttihad Terakki, nihayetinde Kemalist kadro, bu soruları araştırmaya ve yanıtlarını bulmaya çalışmış ama girişilen tüm çabalar uygarlığa erişebilmeyi kesintiye uğratmıştır. Belki de bu yanıtı *uygarlığa nasıl varılır* sorusunun hâlâ tartışılmasında ve uygarlığın bekleme saflarında durmasında aramak gerekir.

3.MODERNLEŞME İLE GELEN TIBBİ UYGULAMA: KLİNİK DERSLER

Askeriye gibi tıbbiye de Osmanlı'nın her uyuğundan öğrenci alıyor, bunda hiçbir ayrıcalık gözetmiyordu. Hattâ bu konuda II. Mahmud kararname yayınlamış, ölümünden sonra azalarak da olsa bu uygulama devam etmiştir. 29 Nisan ile 5 Mayıs 1836 tarihleri arasında II. Mahmud'un büyük kızı Mihrimah Sultan ile Damat Said Paşa'nın evlenmesi, bir hafta sonra da şehzadelerin sünnet törenleri çok parlak geçmişti. İmparatorluk şatafatlı ve görkemli protokolü, bir avuç saray ve çevresi için festival havasına dönüştürürken, kalabalık bürokrasiden gelen tepkiler kendini hissettiriyordu. Padişahın bir irade yayımlayarak devlet dairelerine kendi resminin asılmasını istemesi bu yıllara rastlar. İlk tepki, resmin İslâm'da günah sayılması ve II. Mahmud'un bunu yapmakla "kâfir" olduğunu ileri süren bürokrat çevrelerce hoş karşılanmaması oldu. Çok geçmeden padişahın yanındaymış gibi görünerek karşısında yer alan çevreler, Avrupa hükümdarlarının kıyafetlerini andıran giyim kuşamlı resimlerinden dolayı "gâvûr padişah" diye nakarat tutturdular. II. Mahmud artık sadece Müslümanların padişahı değil, sırtındaki mavi pelerini, siyah çizmeleri, başındaki sorguçlu ve firdolayı püsküllü fesiyle Hıristiyanların da dostu ve hükümdarıydı (Sakaoğlu, 2001: 432). Ölümünden sonra 1847'de, okulda 300 kadar Müslüman, 40 Rum, 29 Ermeni ve 15 Yahudi kökenli öğrenci vardı (Üçkuyu, 2003: 208). Tıbbiyenin başında ise Avusturyalı diplomat Klemens von Metternich'in önerisiyle geniş yetkilerle donatılan Dr. Bernard vardı. Galatasaray binasında açılan tıbbiyede bir yandan iç ve dış hastalıklar dersi veriyor, diğer yandan başhekimlik görevini yürütüyordu. Galatasaray'da açılan Mekteb-i Tıbbiye'nin eğitim dili önce Fransızca, 1867'den sonra ise Türkçe oldu (1870'ler). Kıımlı Aziz İdris'in bunda önemli rolü vardır. 1870'te ülkedeki tıp dili Fransızca'dan Türkçe'ye kademeli olarak geçtiğinde, tıp fakültesinin dekanı olan Kıımlı Aziz İdris İstanbul'da *Emrazi Umumiye* adı altında "Genel Patoloji" kitabı yazıyordu. Aziz İdris'in *Kimya-i Tıbbi* adlı çalışmaya yaptığı 68 sayfalık giriş, bazı çevrelerce kimya tarihi üzerine yapılan ilk Türkçe metin kabul edilir. Tıp tarihi üzerine yazılan ilk çalışma ise Dr. Mehmed Emin Fehmi'nin 1870'de yazdığı 88 sayfalık *Hakayık-ı Tababet* olarak kabul edilir. Bu kitap hem geleneksel tıbbi eleştirmiş, hem de bilimsel tıbbın Hipokrates ile değil Mısır'da başladığını ileri sürmüştür (Günergun, 2013: 168). Aziz İdris için kliniğin önemi, patolojiyi övgüye değer görmesinden anlaşılıyor: "*Patoloji şanlı bir bilim dalı olup, dilsiz kaldığı yerde doktorlar dahi ileri derecede câhildir.*" (Canda, 2005: 102). İlginç olan, Aziz Bey'in kimya sembollerini Lâtin harfleri yerine Osmanlı harfleriyle ve tüm denklemleri de bu harflerle yazmasıdır (Tekeli vd. 2010: 297). Çeşitli kitapların çevrildiği, öğrencilerin Lâtin ve Fransızca öğrendiği, Avrupa'dan çeşitli laboratuvar malzemelerinin getirildiği, anatomi çalışmalarında kadavraların yapıldığı bu dönem etkileyicidir. Mekteb-i Tıbbiye'nin açılması ve Bernard'ın göreve başlamasına kadar anatomi çalışmaları geleneksel tıp eğitiminin içindeydi (Öztürk ve Elçioğlu, 2012: 170-178). Osmanlı'ya modern tıp, anatomi ve patolojideki klinik ders uygulamalarıyla birlikte "dışarıdan" gelmiştir.

3.1. Klinik ve Diseksiyon

Şehsuvaroğlu (1971: 37-56), Bernard'ın sadece hocalık değil idarecilik görevine değinerek şöyle der: "Modern tıbbiyemizin kurucusu olan Dr. Bernard, bir taraftan idari işlerle uğraştığı gibi, diğer taraftan Emrazi Dâhiliye (İç Hastalıkları), Seririyatı Dâhiliye ve Hariciye (İç Hastalıkları ve Genel Cerrahi) dersleri veriyor, kitap yazıyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Pasteur Fransız Hastanesi olarak kullanılmaya başlayan Avusturya Hastanesi'nde çalışırken klinik dersleri hasta başında veriyor, normal ve patolojik anatomi için ölümlerden faydalanıyordu. Tıbbiye'nin ilk kez diseksiyon ile tanışmasında Dr. Bernard etkili oldu. 1842'de mektebe bir klinik açılarak öğrenim bakımından önemli ve nadir vakalar yatırıldı." Modern tıbbin ülkeye gelişyle klinik dersler ve uygulamalar başladı. Ancak tıbbiyeler (sonra Haydarpaşa'da kurulan) koruyucu hekimlik derslerine iltifat etmemeye başladılar. *Geleneksel tıp* ile modern tıbbın

kopukluğu, klinik dersler ve uygulamalı vakaların başladığı ana rastlar. Böylece genç tıbbiyeliler hastalıkları, bunları doğuran sebepleri ve her hastalığın ilâçlarını bilmekten, ilâçların mizaç, tesir ve kuvvetlerini bilmekle ve hastanın tabiatının kuvvetiyle mukayese etmek yerine, uygulamalı derslere ağırlık verdiler. “Tıp ilmi”, der İbn Hâldun, “hekimlerin maddenin tabiatına, vücudun ayrı ayrı hâllerine ve yaşa bakarak hastaya yardım etmesidir.” (1996: 601). Klinik uygulamada esas olan hastalığın ortalamasına dair “ölçek” geliştirmektir. Beden, bütünsel sağlık koşullarına göre değil, parçalara ayrılarak verileştirilir ve ayrı bir bilim dalı hâlini alır. Mekteb-i Tıbbiye'nin açılışının yapıldığı 17 Şubat 1839 tarihinde Bernard, İstanbul'a geleli henüz iki buçuk ay olmuşken, okulun açılışı Sultan II. Mahmud'un konuşmasıyla gerçekleşti (Uğurlu, 1997: 2). Şurası önemli ki Bernard, idareci olarak değil, “muallim” olarak bu kadroda yer aldı. Kasım 1838'de, tıbbiyenin kadrosuna ilişkin üç belge var. Belgelerin birinde mektebin adı *Mekteb-i Cedid-i Amire* olarak geçmekte, bu yeni binanın ismi gibi yeni bir tıp mektebi olduğu anlaşılmaktadır. Tıbbiye'nin başında olan Osman Saib Efendi'nin kadrosunda dört aslı dört de yardımcı hoca var. Birinci sınıf 29, ikinci sınıf 42, üçüncü sınıf 45, dördüncü sınıf ise 59 öğrenciden oluşmakta, görevlilerle toplam kadro 208 kişiyi bulmaktadır (Altıntaş, 1993: 97). Ekim ayına ait olan ve mektebin kadrosunun maaşlarını bildiren listede hoca ve muallimler, “*serhülefa*” ve talebe, bir de “*memurin-i saire*” ayrı ayrı gösterilmiş, karşılıklarına aylık ne kadar maaş alacakları yazılmıştır. Hocalar listesinde Dr. Bernard “*nazır-ı ders*” olarak görülür. Bu tarihte Mekteb-i Tıbbiye'nin dekanı Abdülhak Efendi'dir ve bu aya ilişkin maaş listesinin üstünde Hekimbaşı Abdülhak Efendi'nin takriri vardır. Bu takrir kuruluşun verilmesi için yazılmış, altında “Abdülhak” mührü yer almıştır (Altıntaş, 1993: 97). 1840 yılının Mart ayına ait okulun kadrosunu bildiren başka bir belgede Bernard, hocalar listesinde “alanında en üst düzey otoriteye sahip” anlamına gelen “*muallim-i evvel*” diye geçer. Sadece tıbbiyede değil, mühendishânede de örneği görülen her dersin birinci dereceli bilim insanı anlamında “*mualim-i evvel*”, bir de ikinci dereceli bilim insanı anlamında “*muallim-i sâni*” vardı. Hoca ve öğrencilerin toplam sayısı Kasım 1839'da 290, Mart 1840'da 288'e çıkmış, 1840 yılı Temmuz'una ait belgede (BOA, Cevdet Maarif No.5178, s.1256) mektebin kadrosu da 517'ye yükselmiştir.

1840-1900 yılları arasında eğitimde uygulama değişikliği göze çarpmaktadır. İlkokul sonrasında üç yıllık temel eğitim veren *rüşdiye*'nin kuruluşu bunlar arasındadır. Asıl değişim askeri eğitim okullarında gerçekleşti. Bu önce İstanbul'da denendi, vilâyetlere yayılması 1876'dan sonra başladı. Doğu vilâyetlerine gelmesi ise biraz daha gecikti. Örneğin, 1890'da ülkenin Basra Körfezi'ne dek uzanan Doğu bölgelerinin tümünde yalnızca iki askeri lise vardır. Burada dikkâti çeken okulların azlığı değildir. Kasabadaki bir askeri rüşdiye ile çevresindeki iki lise, eğitimde önemli adım sayılabilir. Ancak mevcut askeri okullar öğrencilerin dikkâtini Doğu bölgesinin içinde bulunduğu kötü duruma çekmeye yönelik eğitim vermiyordu. Tersine, bu okullar, öğrencilerin dikkâtini merkezdeki sorunlara çekmek, Osmanlı bürokrasisinin sadık üyelerini topluma kazandırmak amacıyla açılmıştı (Mardin, 2001: 59).

3.2.İki Dikotomi: Diseksiyon ve Aşı Uygulamaları

Konusunda yetkin bir anatomist ve Abdülmecid'in özel doktoru olan Viyanalı hekim Sigmund Spitzer, Galatasaray Tıbbiyesi'ndeki anatomi bölümünü geliştirmiş, Bernard'ın ölümü üzerine “muallim-i evvel” olarak tıbbiye idaresinde görevlendirilmiştir. Sultan Abdülmecid'in ağır bir hastalığını tedavi etmek üzere 1845 yılında saray hekimi olarak atandı. Saray entrikalarından bıkarak Avusturya'ya dönmek istediğinde, Sultan Abdülmecid onu 1850'de Viyana Sefareti Müsteşarlığına atadı. 1857'de Abdülmecid bir kez daha hastalandı. İstanbul'a gelen Spitzer, tedaviyi başarıyla gerçekleştirdi ve Napoli Şehbenderi olarak atandı. 1861'de Abdülmecid'in ölümü üzerine imparatorluğun hizmetinden çıkarak yaşamını Avrupa'da sürdürdü (Uğurlu, 1997: 4). Bir yandan Batı tıbbındaki gelişmeleri takip etmek, diğer yandan dini baskıyı frenlemek gibi iki ciddi *dikotomi* önemlidir. Birincisi, diseksiyonun İslâmiyetin ruhuna aykırı olmamasına rağmen, halkın kendi ölülerinin diseksiyonuna karşı çıkmasıdır. Asıl sorun, anatomi dersleri için cesetlerin nereden ve nasıl temin edileceğidir. Cesetlerin Tersane Tomruğu'ndan temin edileceği, 1841 tarihli Başvekâlet Arşivi'ndeki vesikadan anlaşılıyor: “Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne'de yeni ihyasına muvaffak oldukları Teşrihhâne'de zaman zaman öğrenci kullarına anatomi öğretmek için ceset gerektiği aşikârdır. Tersâne-i Âmire Prangasında mevcut olan suçlulardan ölenlerinin sözü geçen okul tarafından gönderilecek sandık ile Teşrihhâne'ye nakli hususunda padişahın yüksek müsaadeleri istenmektedir.” (Kâhya, 1979: 750.). Demek ki prangada ölü bulunmadığı ve anatomi dersi için kadavra gerektiği için Çürüklük Mezarlığı imdada yetişmiştir. Zaman zaman tahtaya sarılı fakirlerin ölüsü geldikçe söz konusu okul tarafından imamına akçe verilerek gizlice ölü sevkıyatı konuşulmuş, imam da hayırlı olan bu işe razı olduğundan hükümet ve padişah izni istenmemiştir. Bu vesikanın ekinde, hekimbaşının verdiği dilekçeye sadrazamın

yanıtı vardır. Anatomi uygulaması için sadece Bâb-ı Âliye başvurulmadığı, kaptanlık makamına da başvurulduğu, gerekli cesetlerin gönderilmesi için izin istendiği anlaşılmaktadır. Abdülmecid, vezirlerin Tıbhâne'deki anatomi dersleri için gerekli kadavranın sadece Tersane Küreği'nden temini konusunda aldıkları ve kendisine sundukları kararı onaylamıştır. Çarpıcı olan, tersane prangasından tıbhânenin teşrihhânesine yollanan ölümlerin “esir cesetleri” olmasıdır. Böylece bu olay halkın ilgisini çekmeyecekti. Üstelik pranga mahkûmu esirlerin cesetlerinin temini kolaydı. Başka bir vesika, cesetlerin esir pazarından temin edildiğini gösteriyor. Sonraları esir pazarının kaldırılmasıyla ceset bulmak sorun hâline gelmiş, esircilerden cesetlerin temin edilmesi yoluna gidilmişti. 1841 tarihli vesika, kesim için cesetlerin nereden temin edileceği ve halkın buna tepkisine olan kaygısını ifade eder. Oysa 1847 tarihli başka bir vesikada “*fenn-i teşrihin layıkıyla bilinmesi icrasını görmeğe bağlı olduğundan*” şeklinde ifade vardır ve bu da anatominin kesim yapılmadan öğrenilemeyeceğinin kabul edildiğini gösterir. Esir cesetlerinin tercih edilmesi akla yatkın gözüküyor. Çünkü bu sayede hem sahipsiz esirlerin cesetleri ortadan kalkacak, hem de bilimsel olarak onlardan yararlanılacaktı (Kâhya, 1979: 753). Tüm Ortaçağ devletlerinde olduğu gibi İslâm öncesi Türklerde ve İslâmiyeti kabul eden Türk devletlerinde hükümdar, devlet maslahatı ve toplum güvenliği için ölüm cezası verme yetkisine sahipti. İslâm hukukunun tanıdığı bu yetki, kaynağını örfi hukuktan alıp “siyaseten” kabul edilmiştir. Meselâ Kur'an'da geçen “*bozgunculuk yapan kimseler*” (Maide: 5/33-34) itaatsiz kapıkullarına karşı gerçekleştirilen idam cezasının infazına dînî kaynaktır. Böylece “siyaset”, padişahın devlet ve toplum düzeni gereği aldığı tedbirleri tarif ediyordu. Bu anlamda “siyaset” kelimesinin “cezalandırma” ve “idam cezası” olarak kullanıldığı anlaşılmalıdır. Nitekim Osmanlı'da “katl” kelimesi olmaksızın “hükümdarın verdiği ölüm cezası” siyaset kelimesini destekler mahiyettedir. Dikkâti çeken, Osmanlıların kamu maslahatı ve toplumsal düzenin devamı açısından kanunlaştırma faaliyetlerine girmeleridir. Osmanlı padişahları kendilerine tanınan bu yetki çerçevesinde İslâm hukukunun yetersiz kaldığı durumlarda, fakat şeriatla çatışmayan birtakım kanunlar tedvin etmeyi uygun görmüşlerdir. İslâm hukukunun onayladığı bu yasama yetkisi, padişahlar tarafından geniş bir şekilde kullanılmakta, onların kendi emir ve fermanlarından oluşan “örfi hukuk” içinde değerlendirilmektedir (Katgı, 2013: 181-185). Irza geçen kimsenin iğdiş edilmesi, kundakçı, sahtekâr, kalpazan ve hırsızın elinin kesilmesi gibi bedensel cezaların dışında; Hammer, “esir çalan, dükkânlara kapısını kırarak giren, birkaç defa hırsızlıkla mahkûm olan hırsızların asıldığından” (1988: 921) bahseder. Mutlak hâkim olan hükümdar, örfi yetkisini bazen kötüye kullanmış, suç unsuru bulunmayan ya da suçluluğu ispatlanmayan pek çok insanı muhakemesiz siyasetle cezalandırmıştır. Siyaseten katlin infazı farklı görevlilerce gerçekleştirilirdi. Bunun için sarayda “cellâtlar teşkilatı” vardı. İdama mahkûm olan vezirlerin saraydan çıktıkları veya saraya girdikleri zaman kendilerine felâket ipini atmaya ya da boyunlarını kesmeye memur cellâtlar bakardı. İnfaz taşrada gerçekleşecekse ölüm fermanı çıkarılmış bir sadrazama hemen bir kapucu gönderilir, ölüm fermanı gösterilir, mahkûm bu emre duyduğu hürmeti göstermek için hükmü başına koyar; abdestini alır, duasını eder, başını cellata teslim ederdi. Siyaseten katlin infazında kullanılan araçlar kemend, urgan, kılıç, balta veya pala idi. Yüksek rütbeli devlet adamları boğularak infaz edilirdi. Türk kültüründe hanedan mensuplarının ve asil memurların idamında kan akıtılması yasaktır. Bu yüzden infaz kemend, ipekten ip veya yay kirişi ile boğulma şeklindeydi (Katgı, 2013: 194). Victor Hugo, Fransa Kralı on altıncı Louis'nin infazına yer verdiği *Anılar*'da şöyle der: “İnsan bu korkunç kelimeyi yazarken tiksense de giyotin, bugünkü ölçülere ve bu işten anlayanlara göre epey kötü kurulmuştu.” Dahası, giyotinle gerçekleşen infazı şöyle tarif eder (1974: 9): “Bıçak üst kirişin üzerine çakılmış bir makaraya iğreti şekilde tutturulmuştu. Bu makara ve başparmak kalınlığında bir ip, işte bütün aygıt bu kadardı. Ucunda hafif bir ağırlık sallanan bıçak oldukça küçük ve keskin tarafı eğri idi ve bu haliyle ters çevrilmiş bir Frikyalı başlığına benziyordu. Kralın başının düşeceği sepetin içine, düşüşü yumuşatacak bir örtü konmamıştı. Sepetin içinden fırlayacak kaldırım taşlarının üstüne düşmediyse mutlu bir rastlantıydı. Bu, vuruşun hızını azaltan bıçağın küçüklüğünün eseri idi. Bu korkunç olay terör süresince yapılan infazlarda sıkça tekrarlandı. Giyotin o zamandan bu yana hayli geliştirildi.” Osmanlı'da infaz, Fransa'da devrimin ‘ölüm mangası’ olan giyotin yerine, boğulma veya asılma ile gerçekleşmiştir. Bunun için ölünün başı mutlaka kesilir ve kesilen kafa, içi bal dolu kıl torbalar içine konarak İstanbul'a gönderilirdi. Katlin infaz edilip edilmediği gerçeklik kazansın diye maktûlün kesik başı mutlaka teşhir edilirdi. Suç işlemiş devlet adamlarının ve ileri gelenlerin vurulan başları, Orta Kapı denilen Babü's-Selam Kapısı'nın yanında *ibret taşı* (seng-i ibret) denen yerde teşhir edilirdi. Bu genellikle üç gün sürer, kafanın önüne suçlunun hangi sebeple katl olduğuna dair yafta konulurdu. Ancak teşhiri yapılan kesik baş veya vücudun gövdelerinin daha sonra ne yapıldığına dair kayıt yoktur ve bu muhtemelen cellatın tasarrufuna bırakılmıştır (Katgı, 2013: 195). Cellâtların mezar taşları boş ve isimlidir. Kayıtlara göre Osmanlı tarihinin en ünlü cellâtları on yedinci yüzyılda Kara Ali, onun yamağı Hammal Ali ve Kara Ali'den sonra baş cellât olan Süleyman'dır. Eyliya Çelebi, Kara Ali'nin

portresini şöyle çiziyor: “Bu kolun üstadı kâmilî Kara Ali’dir ki bazularını sıvayıp tigi âteştâbını kemerine bendedüp, sair işkence edecek âletlerini kemerine asıp, el ve ayak kıracak baltaları iki yanına takıştırıp, sair yamakları dahi aletleriyle kemerlerini süsleyip yalnkılıç merdane cümbüş ederek geçerler. Neuzübillâh hiçbirinin çehresinde nur kalmamış zehir adamlardır.” Evliya Çelebi’nin son cümlesinden, cellâtlar hakkında önyargılı düşündüğünü anlamak zor değil. Ne acıdır ki sağır ve dilsiz olmaları bir yana, cellâtların yazgıları her musubet ve her kötülüğün kaynağı olmuştur. İşte acı olan budur ve şairin sözü ne kadar manidardır: “*Hükmi sultan olmaz ise gelmez hata cellâttan.*” (Koçu, 1971: 35). İslâm’da ölüm bir son değil, yeni bir hayatın başlangıcı olarak kabul edildiği için bu hayatın kapısı mezarlıklardı. Bu sebeple Müslümanlar, mezarı ahireti hatırlatan bir kapı olarak düşünmüş ve onu ölünün başına dikeceği bir taşla unutmak istememiştir.

İkinci dikotomi ise *aşı uygulamalarıdır*. 1839’da II. Mahmud’un emriyle çiçek uygulamasına başlanmıştır. Bunun nedeni, “1825’teki çiçek salgınında şehzade Abdülhamid ve padişahın bir kızının ölmesi” (Sakaoğlu, 2001: 425) olabilir. Burada aşı, Müslüman geleneğinin baskısıyla ortaya çıkacak gelişmeleri bastırmak veya kabul ettirmek için dönemin siyasal gücünü ortaya koyan bir araçtır. Hattâ aşının şeriat tarafından caiz olduğuna dair bir fetva çıkarıldı ve kısa süre sonra “aşı memurları” yetiştirilmeye başlandı. Başka bir gelişme, 1831 ve 1833’de Hindistan kaynaklı iki kolera salgınının Avrupa’yı kasıp kavuran etkisiyle II. Mahmud’un ulema arasında karantinanın olumsuz düşüncesine karşı verdiği emirle, karantina uygulaması başlatmasıdır. 1835’de kurulan Karantina Müdürlüğü büyük bir organizasyondur ki, neredeyse Avrupa’yla rekabet edebilir seviyededir (Üçkuyu, 2003: 209). Bu modern görünümlü binanın Avrupa’daki benzerlerini aratmayacak görkeme sahip olması, bulaşıcı hastalıklara merakın sonucu olsa gerektir. Hastalığın özelliği ne olursa olsun bir de onun fazileti vardı ki bu da içtimaî yaşamın doğasıydı. Hastalığa karşı insan iradesi içtimaî yaşama yayılmıştı. Meselâ çoğu İstanbul semtlerinde içinde hasta bulunan evin penceresine kırmızı çiçek bırakmak, satıcıların sessizce geçmesine, çocukların da gürültü yapmamak için başka mahallelerde oynamasına sebep olmuştu.

3.3. Ulemâ Direnişi: “*Gâvur Padişah!*”

Harbiye ve tıbbiye mekteplerinin Avrupa usulünde kurulması, derslerin yabancı öğretmenler tarafından verilmesi, Avrupa’ya askeri amaçlarla öğrenci gönderilmesi, milli eğitimde bazı yeni ilkelerin kabul edilmesi, Batının teknik usullerinin alınması köklü hareketlerdi. Fakat bu hareketler Batının düşünce sisteminin bütünü ile temasa gelindiği anlamına gelmiyordu. Tanzimat, Batı düşünce sisteminin bütünü ile temasa geldi. Askerlik ve teknik alanlarda Avrupa’nın üstünlüğünü kabul ettiği kadar haklar alanında, milli eğitim alanında, edebiyat ve sanat alanında üstünlüğünü kabul etti. Tanzimat âlimi tam anlamıyla Batılı âlim olmayı başaramasa bile Tanzimat ile Tanzimat öncesi düzenleme çalışmaları sırasında bir dizi farkların ortaya çıkması önemlidir (Karal, 2007: 194). Bu farklar sadece askeri, teknik, güzel sanatlar, edebiyat ve tıbbiye alanlarında değil, siyasi alanda da kendini gösterir. Örneğin Tanzimat’tan III. Selim’e dek yapılan “düzenleme” çalışmaları, yalnız imparatorluğun iç siyasetiyle ilgiliydi. III. Selim ilk kez imparatorluğu Batının siyaset usullerine muhtaç gördü ve devleti siyasette kendi kendine yeterlik ilkesinden kurtarmaya çalıştı. Bu amaçla Batı ülkelerinde daimi elçilikler kurduğu gibi, büyük siyasi buhranlar karşısında yabancı devletlerle anlaşmalar yaptı. II. Mahmud, III. Selim’in açtığı bu yolda yürüyecekti, öyle de oldu (Karal, 2007: 195). Sultan Selim’in tahta oturduğu yıl Fransız İhtilâli başladı. Padişahın islahat teşebbüsleri Osmanlı Devleti’nin ordusu, malî ve iktisadî bünyesi, adli ve idarî müesseseleri, milletin fikri seviyesi ve cemiyet hayatı için “Müslüman Avrupalı” olarak tanzim edilecekti. III. Selim, ilmiye tayinlerinin sınavla olmasını emrettiğinde, ulemânın pek çoğunun düşmanlığını kazanarak şöyle yaftalanacaktı: “*Gâvur Padişah!*” (Koçu, 1968: 10-11). II. Mahmud’un sağlık alanında merkezi sistemi güçlendirmek için Batı normlarına uygun girişimleri, geleceğe miras kaldı. Tıbbın son yeniliklerini başkente taşımak, dönemin övünç kaynağı olan Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi’nin 1899’da açılmasını sağladı. Berlin’de bir Alman hastanesi örnek alınarak kurulan bu hastane, Almanya’dan getirilen teknik araçlarla donatıldı. Hastanede difteri, çiçek, kısıl hastalıkları ile ilgili serum ve aşı üretim merkezi oluşturuldu. Hastaların sistematik olarak gözlenmesine yönelik *hasta gözlem kâğıtları* ile *beden ısısı cetvelleri* ilk kez kullanıldı. Öte yandan, 1896 yılında yaklaşık bin fakire barınma ve bakım hizmeti sağlayan Darülaceze açıldı. Burası bir yandan hastane ve yetimhâne, diğer yandan süt çocuğu pavyonu, çamaşırhâne, fırın ve hamamdan oluşuyordu. Aynı gelişmeler, 400 Müslüman yetim çocuğa barınma, sağlık ve sosyal yardım sağlayan Darülhayr-ı Âli’nin 1897’de açılarak faaliyete geçmesini de sağladı (Üçkuyu, 2003: 211).

3.4.Tıp Eğitiminde Yenileşme/Yetkinleştirme Hareketi

II. Mahmud döneminde, Şehzadebaşı'ndaki Tulumbacıoğlu konağında açılan Tıbhâne ve Cerrahhâne-i Amire adlı ilk modern tıp okulu, askeri bir okul olup, yeni kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adlı orduya hekim yetiştirmek amacını taşıyordu. Okul, zamanla, İstanbul'un muhtelif yerlerinde farklı isimler almaya başladı. Bu ordu, "Yeniçeri Ocağı'nın lağvından sonra onbeş gün içerisinde onbinden fazla tertipli askerin yazıldığı Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye nâmıyla yeni talimli ordu" (Mutlu, 1994: 24) olarak yeniden vücuda geldi. Örneğin, 1839'da Galatasaray'daki eski Enderun Ağaları Mektebi'nin bulunduğu yere taşındığında Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne deniyordu. Eğitim dili Fransızca olan bu okulun binası, 1849'daki Galatasaray'da yangın sonucu taşınmak zorunda kaldı. Halıcıoğlu'ndaki *Topçu Kışlasına* taşınan bina, daha sonra Hasköy'deki Gergeroğlu Konağına inşa edildi. 1866 yılında ise Sirkeci'deki *Demirkapı Kışlasına* taşındı. Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne, II. Mahmud'un 14 Mart 1827'de açtığı ve Batı ile kurulan bağın "modern" anlamda ilk tıp fakültesi olarak eğitim-öğretime başladığını gösteren özelliğe sahip olması açısından dikkâte değerdir.

Osmanlı ordusunun katıldığı savaşlardan Kırım Harbi'nde (1853-1856) yaklaşık 90.000, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında ise Kafkas cephesinde her iki tarafın ordularından 40.000 kadar kaybın tifüs salgını nedeniyle verildiği bilinmektedir (Yurdakul, 2015: 3). Savaşlar ve salgın hastalıklar gibi Mekteb-i Tıbbiye de "yenileşme" ve "yetkinleşme" hareketlerine devam etti. 1843 yılında geleneksel tıp eğitiminden modern tıp eğitimine geçişle birlikte ilk mezunlarını veren fakülte, 4 mezununun 1848'de Viyana'da yapılan tıp yeterlilik sınavını geçmesi üzerine Avrupa'daki fakülterle denk sayılmaya başlandı. Böylece "fakülte" statüsünü kazanan tıbbiye, Batı ile kurduğu ilişkisini meşrulaştırıyordu. Okulda 1841-1842 yılları arasında okutulan derslerden biri de *İlm-i Hıfzı's Sıhhadır*. Halk sağlığında bir diğer gelişme, 1887'de gecikmeli olarak Bakterioloji'nin kurulmasıdır. İstatistik Dairesi'nin 1879 yılı istatistik yıllığındaki sayıya göre Rumeli, İstanbul, Anadolu, Suriye ve Irak'ı da içine alan imparatorluk topraklarında 14.212.000 Müslüman, 2.570.000 Ortodoks, 1.042.000 Ermeni, 830.000 Bulgar, 216.000 Yahudi yaşamaktadır. Aynı şekilde, nüfus içinde 1.076.000 Arnavut, 2.055.000 Rum, 1.370.000 Ermeni, 355.000 Yahudi, 764.000 Sırp, 3.607.000 Arap, 9.819.000 Türk, 1.478.000 Kürt diliyle konuşan Osmanlı uyruğu yaşamıştır. Köylerde yaşayanların yüzde 14'ü sıtmal, yüzde 9'u frengili, yüzde 72'si tifüse yakalanma durumuyla karşı karşıyadır (Kili, 2000: 89). Hastalık ve yoksulluk devam ederken, II. Abdülhamid'in emriyle kuduz köpek ısırıklarına karşı kurulan bina *Dersaadet Dârü'l-Kelb ve Bakterioloji Ameliyathânesi* faaliyete geçti. 1893 yılında Maurice Nicolle ve Hasan Zühdü Nazif Bey tarafından tıbbiyenin bahçesi içinde ama ayrı bina olarak örgütlenen Bakterioloji Evi tesis edilmiş, kolera salgınıyla bina inşaatı hızlanmıştır. Bakterioloji Evi'nde kolera ve dizanteri aşuları üretilmeye başlanmış, aynı yıl içinde eğitim şubesi kurulmuştur. Gülhane'deki Bakterioloji Evi'nin eğitim kadrosu, Cumhuriyet Dönemi'nde aşı üretiminde çalışmalar yapan beşerî ve hayvanî bakterioloji alanı uzmanı Ahmet Refik tarafından etkili sonuçlar verdi. Hüseyin Remzi Bey tarafından 1892 yılında bir devlet kuruluşu olan ve özellikle çiçek aşısı üretime ağırlık veren *aşı evleri* ise İstanbul'dan sonra Mekke, Basra, Musul ve Sivas'ta yeni şubeler açtı.

Tanzimat, Müslümanlar kadar gayr-i Müslimleri de kapsayan bir "Osmanlılık" kimliğini taşımaktadır. İmparatorluk bürokrasisinde Batı dilleri kadar, Türkçeyi de düzgün yazan ve konuşan gayr-i Müslimlere her kademe ve rütbede rastlamak mümkündür. Osmanlılık, ne de olsa yeni bir "yurtseverlik" biçimiydi ve gayr-i Müslimlerin içinde hükümdara ve devlete sadakat içinde hizmet eden, Osmanlılık kimliğini benimseyenlerin parlak temsilcileri hiç de az sayıda değildir. Fakat yurtseverliğin bir "biçim" olarak ortaya çıkması, genellikle memleket tabiplerinin bir türlü düzenli olarak ödenemeyen maaşları sırasında sıkça görülen sorunlar arasındadır. Görev bölgelerine gittikleri hâlde devamlı olarak maaşlarından yakınan hekimler hiç de az sayıda değildir. Örneğin Kastamonu Virköy memleket tabibi Cako, 600 kuruş maaşla çalıştığı mesleğinden istifa ettiğinde yerine yeni bir hekim gönderilmesi sözkonusu olmuştur. Aynı sebepten ötürü, 1893'te Çerkez, Gerede ve Düzce bölgeleri de hekim yokluğundan yakınmaktadır. 1895'te Siverek memleket tabibi Josef Hayım Efendi, 600 kuruş maaşla geçinemeyeceğini, aksi takdirde işini bırakacağını söyleyerek maaşının yükseltilmesini istemiştir. Bölgenin iklim şartları, devam eden hastalıklar ve maaşın azlığından ötürü bu göreve kimse talip olmamıştır. Nihayet Diyarbakır valisinin talebiyle maaşı 1000 kuruşa çıkarılmıştır. 1904'te Akdağ madeni memleket tabibi Hanter İstepan Efendi ve ona eşlik eden aşıcı, beş aydır maaşlarını alamadıklarından telgrafla istifalarını istemişlerdir (Rasimoğlu, 2013: 4). Çok uzun bir zaman geçmemekle birlikte, Osmanlı aydını artık Mekteb-i Sultanî, Mekteb-i Mülkiye ve Tıbbiye gibi okullarda yetişmeye başlayacaktır. Fakat gelgelelim imparatorluk yıkılırken, bu eğitim ortamı Osmanlı yurtseverliğini yeterince yaymakta başarılı olmayacaktır. İmparatorluk ortadan kalktıktan sonra da uzun bir

süre Balkanlar ve Ortadoğu ülkelerinde Türk dilini konuşup yazan, Osmanlı diye betimlenen elit bir kültür ve yaşam tarzını sürdüren gruplara rastlanmıştır. Öyle görülüyor ki, Osmanlılık denilen şey aslında imparatorluğun son yüzyılının olgusudur; geniş halk kitlelerine yayılmamış, yayılması da düşünülmemiştir. Bilim, sanat, politika ve basın hayatında imparatorluğun son yüzyılının perdesi olan “Osmanlılık” söylemi bu vaziyette kapandı (Ortaylı, 2011: 241). Osmanlılık, Batı modernliğinin ‘görüntüsü’ ile bürokraside yenileşme hareketinin siyasi uzantısı oldu. Bundan sonra, eğitilmiş olan az sayıdaki zümre askeriye, mülkiye ve tıbbiyede sahne alıp, bürokraside ‘belirleyici’ oldu.

3.5. Tıp Okullarının İmarı ve Estetiği

Aşı evleri gibi diğer halk sağlığı evleri Cumhuriyet’le yeniden şekillense de, Osmanlı modernleşmesinde tıp eğitimi için önemli unsur estetik, imar ve yerleşim planı meselesidir. Çarpık mimari, Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında estetik sorununu karşımıza çıkaracaktır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra birbirinden ayrı ve yetersiz şartlarda çalışan bu okulların, üstelik çoğu kez “derme çatma” inşa edilen binalar, yeni yerleşim yerlerine ihtiyaç duydukları zamanda bile sorun olarak kalmıştır. II. Abdülhamid’in bina yapımı ve tasarımında estetik eğilimi önem taşır. Serasker Rıza Paşa’nın önerisiyle, gürültüden uzak ve deniz aşırı bir bina yapılmasını isterken de bu görülür. O sıralarda Türkiye’de istihdam edilen Fransız birliklerine mensup Doktor Marjeri’nin Mekteb-i Tıbbiye’nin ıslahı hakkında hazırladığı rapor etkili olmuştur. Bu rapor, okul yöneticilerinin ve Maârif Nazırı’nın da yer aldığı bir komisyonda tartışmaya açıldı. Askeri Okullar Nazırı Zeki Paşa, askeri tıbbiyedeki siyasi hareketliliğin kontrolü güçleştireceğini söylemesi üzerine, okulun Anadolu yakasına taşınmasına itiraz etmiş, ancak komisyon “iyi hekim” yetişmesi için modern bir tıp okulunun gerektiğini ve mevcut tıbbiye okulunun yerleşiminin okul olarak kullanılmaya uygun olmadığını vurgulayarak askeri tıbbiyenin Haydarpaşa’ya nakledilmesini karara bağlamıştır. Modern cerrahinin kurucusu kabul edilen ve İstanbul Belediye Başkanı olarak da görev yapan Cemil Topuzlu, anılarında, bu süreci anlatırken padişaha Gülhane Kışlası’ndaki gürültüden hastaların şikâyetçi olduğunu yazmıştır. Bunun üzerine padişah, durumu serasker Rıza Paşa’ya bildireceğini ve şehir dışında yeni bir tıp okulunun inşa edileceğini söylemiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne’nin sessiz ve alelacele Haydarpaşa’ya taşınmasında bir sır perdesi önem taşır (Çoruh, 2015: 99). Bilinmeyen sebepten dolayı II. Abdülhamid, Haydarpaşa’da tıp okulu şeklinde planlanarak yapımına başlanan binayı başka amaçla kullanmak istemektedir. Çünkü “kışla tipi” yapılar genellikle okul, hastane, hapisane ve askeriye gibi kurumlara özgü olmasına rağmen, bu binanın tasarımınının kışla tipi yapıdan farklı olması II. Abdülhamid’in binayı okulun dışında niyetinde yaptırma ihtimalini artırır. Alman İmparatoru II. Wilhelm’in okul arkadaşı olan Robert Rieder Paşa bu binanın tıp fakültesi olarak kullanılması taraftarıdır. Ancak hastane inşaatı bir türlü bitmek bilmiyordu. Üstelik Rieder Paşa, binanın inşaatını teftiş ve tetkik ederken ayağı kaymış, ikinci kattan yere yuvarlanıp beli kırılmıştır (Ünver, 1959: 291). Rieder, Osmanlı Hükümeti’ne müracaatlarda bulunsa bile bu yazışmalar cevapsız kalmıştır. Günün birinde Gülhane’de meydana gelen Alman uyruklu bir Macar aşçı kadına hastanedeki iki asker tecavüz etmiştir. Bu olay binanın taşınmasına bahane olacak ve uluslararası önem kazanacaktır. Olay o derece tehlikeli boyuta ulaştı ki, Alman İmparatoru II. Wilhelm Osmanlı ile diplomatik ilişkilerini kesme yolunda adımlar atmış, büyükelçisine çekilmesi için emir vermişti. Bu olay hem tıp tarihi, hem de siyasi tarih açısından önem taşır (Çoruh, 2015: 99). Okulun inşaatı ise 15 Şubat 1895 tarihinde başlamıştır. Binanın mimarisi, Sanayi-i Nefise Mektebi’nin mimarlık bölümünün kurucusu Aléxandre Vallauray ve başta Yıldız Sarayı olmak üzere İstanbul’da pek çok önemli eserin mimarı olan Raimondo D’Aronco tarafından tasarlanmıştır. Fransız bir levantenin oğlu olan mimar Vallauray, Müze-i Hümâyün ve Sanayi-i Nefise Müdürü Osman Hamdi Bey’den büyük destek almıştır. Örneğin *Büyükada Rum Yetimhânesi* ve müzede sergilenen *İskender Lahdi* ve *Ağlayan Kadınlar Lahdinden* esinlenerek yaptığı *İstanbul Arkeoloji Binası* onun tarafından tasarlanmıştır. Vallauray’nin “elinin değdiği binalar” bu kadarla bitmiyordu. İstinye’deki *Arif Paşa Yalısı*, Baltalimanı’nda *Zeki Paşa Yalısı*, Bağlarbaşı’ndaki *Mecid Efendi Köşkü*, Galata’daki *Osmanlı Bankası*, Cağaloğlu’ndaki *Duyun-u Umumiye*, Beyoğlu’nda *Pera Palas Oteli* bunlardan bazılarıdır (Akpolat, 1991). Haydarpaşa’da Mimar Vallauray ile Mimar Darinko’nun plandığı ve dokuz senede inşa edilen bina, büyük bir bahçenin etrafında dört adet kenardan ibarettir. Orta bahçenin genişliği 94, uzunluğu 188 arşındır. Kenarların bir tarafı Marmara’ya ona paralel ikinci tarafı Çamlıca’ya, yan kenarları Selimiye Kışlası ve Haydarpaşa Hastanesi’ne bakar. “Cephe somakidir ve Hereke taşlarından 20 sütun ve başlıklarla süslüdür. Bu beş kısmın üstü kubbelidir. Buradan girince demir ve geniş merdivenle ikinci kata çıkılır.” (Ünver, 1959: 288). Mekteb-i Tıbbiye önceden yapılmış olan Haydarpaşa Askeri Hastanesi ile Selimiye Kışlası arasında ve yaklaşık 80.000 metrekairelik bir arsa üzerine inşa edilmiştir. Ortasında 140x80 metre boyunda dikdörtgen bir avlu bulunmakta ve dörtkenarı boyunca da koridorlarla çevrilmektedir. Avlunun güney, batı ve kuzey kenarlarında sınıflar ve diğer birimler yapının dış yüzeyinde

olacak şekilde sıralanmaktadır. Doğu kenarındaki koridora ise, binanın bugünkü Tıbbiye Caddesi'ne bakan cephesinden görülen beş farklı kitle eklenmiş ve okulun mimari tasarımı tipik olarak *kışla tipi* yapılardan ayrılmıştır. Duvarlarda Hereke ve Birecik ocaklarından özel olarak getirilen renkli granitler kullanılmış, harçlar için Marsilya'dan su kireci getirilmiştir. Binanın metal kısımları Belçika'dan alınmış, metal çerçeveli pencereler Viyana'da hazırlanıp getirilmiştir. Okulun tam orta yerindeki avlu, öğrenciler için bahçe olarak tasarlanmış ve gerekli bitki ve nadir ağaçlar Fransa'dan temin edilmiştir. Saray elitleri için bu gösterişli ve şatafatlı çember, hemen her dönemde olduğu gibi ikili bir beğeniyle ve Batı hayranlığının memleket ortamıyla ilgisi bulunmayan yaratılmış bir ekonomik ve siyasal "talep" ilişkisinde dönmektedir. İthalatın önemli bir bölümü, bu küçük fakat pahalı zümrenin lüksünü gereğinden fazla karşılıyordu. Haydarpaşa'daki binanın kışla tipi binalardan farklı tasarlanması, II. Abdülhamid'in bu binayı başka bir amaçla yaptırmak istediği fikrini güçlendiriyor. Oysa Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne binasının Demirkapı'dan Haydarpaşa'ya taşınma sebebinin "tecavüz" olayından kaynaklandığını belgelerle doğrulamış bir bilgi var. O zaman geride tek bir karanlık nokta kalıyor (Çoruh, 2015: 106): *II. Abdülhamid bir tıp okulu olarak planladığı ve inşa ettirdiği binayı neden tıp okulu okarak açtırmak istememiştir.* II. Abdülhamid, saltanatının ilk yılında devlet adamları ve ordu komutanlarıyla yemekli toplantılar düzenleyerek görüşler edinir, Kâğıthane mesiresine gidip halkın sempatisini toplar, kışlaları ziyaret eder, Bâb-ı Âli'ye, Bab-ı Meşihat'a, Tersane'ye ve Tophane'ye giderek çalışmalarını bizzat izlerdi. 1881 yılından sonra Yıldız Sarayı'na çekilen Abdülhamid, dışarı çıkmıyor; yılda iki kez, bayram namazı için Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camii'ne iniyor, sadece bir defa Ertuğrul istimbotuyla denizden Topkapı Sarayı'na Hırka-i Şerif ziyaretine gidiyor, cuma selamlıklarını ise sarayın önüne yaptırdığı Hamidiye Camii'nde düzenliyordu (Sakaoglu, 2001: 479). Her cuma namazından sonra "evine" döndüğünde Yıldız ve etrafının muhafazasına memur 2. Fırka Kumandanı ve Yaveri Şehriyarî Müşir Şevket Paşa'ya kırmızı atlas kese içinde ve kendi eliyle 1.000 altın veriyordu. Bu döngüsel bir ritüele dönüşmüştü. Pekâlâ, hangi şartlar onu halktan ve hükümetten koparıp "Yıldız Sarayı'nın esrarengiz münzevisi" olmaya zorladı?

4.MODERNLEŞMEDE BUNALIMLI GÖRÜNGÜ: "HASTA ADAM"

II. Abdülhamid'in acılı yıllarına ilk kıvılcım ateşi, 21 Temmuz 1905 tarihinde yaşanan **Bomba Olayı** ile düştü. Eldeki bilgilere göre suikastı hazırlayanlardan Troşak, Ermeni İhtilal Cemiyeti üyelerinden Bakülü Samoil Koyın ve ekibi, İstanbul'da bir süre kalarak Belçikalı "tetikçi" Charles Edouard Joris ile plan yapmışlardır. II. Abdülhamid'in Cuma günleri saraydan çıkışı, camiye inişi ve dönüşü defalarca gözlemlenip en ince ayrıntısına kadar hesaplanmış, daha sonra Avrupa'da İnferral denen saatli bomba hazırlanmıştır. Bu bomba, yüz kilo ağırlığında, her şeyi yok edecek güçte bir tahrip kalıbıydı. Plan yapıldıktan sonra İstanbul'da hazırlanıp Viyana'da yaptırılmış şık bir faytona bomba yerleştirildi. Plana göre Abdülhamid, camiden çıkıp arabasıyla hareket ettiği an Saat Kulesi'nin dibindeki bombalı fayton infilak edecekti. Ama ilginç bir gelişme oldu. Abdülhamid camiden çıkınca merdiven başında bir iki dakika birileriyle konuştu ve arabaya binmekte gecikti, o an saatli bomba patladı. 26 asker ve sivilin öldüğü, 58 kişinin yaralandığı, 20 atın parçalandığı bu suikast girişimi Osmanlı tarihinde tektir ama ilk değildir. 17 Aralık 1791'de III. Selim, Ayasofya'da Cuma selamlığında meçhul birinin cebinden çıkardığı "*demir misket güllesi*"ni kendi lisanıyla küfürler ve ithamlar savurarak hünkâr mahfiline fırlatmıştı. İkincisini atmaya zaman bulamadan zabıterce yakalanmış, padişahı öldürme kastında olduğu gerekçesiyle Bâb-ı Hümayun önünde boynunun vurulmasıyla eylem son bulmuştu (Sakaoglu, 2001: 390). Bomba Olayı'nda dönemin aydını suikastın hedefine ulaşmamasını şanssızlık saymış, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra tarihçi Ahmet Refik suikastçıları kutlayan yazı kaleme almıştır. Tevfik Fikret, *Bir Anlık Gecikme* (Bir Lâhza-i Teâhhür) şiirini bu olayın üstüne yazmıştır (Sakaoglu, 2001: 482).

"Tırnaklarıyla bir yedi kahrın, didik didik,

Yükseldi gavri cevve, bacak, kelle, kan, kemik...

Ey darbe-i mübeccele, ey dudi müntakim,

Kimsin? Nesin? Bu savlete saik, sebep ne? Kim?

Ey şanlı avcı, dâmını bihude kurmadın;

Attın... Fakat yazık ki, yazıklar ki vurmadin!"

Tevfik Fikret'in "şanlı avcı" dediği kişiler suikasti düzenleyenlerdir. Fikret'in ruh hali, Osmanlı aydınının ruh hâlidir. II. Meşrutiyet'ten sonra Darülfünun'un kuruluşu üzerine dönemin coşkulu havasında Fikret, "Darülfünun Marşı" için güfte yazmış ve marş, 1913 yılı ortalarında Darülfünun'da törenlerde çalınmıştır (Dölen, 2008: 7). Marşın sözleri, karanlığa yakılan ışık ve Darülfünun'la aydınlanma ocağının doğarak cehaleti yok edeceği türdedir. Dönemi coşkulu havaya sokan aydınların çoğu, II. Abdülhamid'in davranışının ardında "melanet" arayan ve tahttan indirilince sorunların çözüleceği tavrı içindedir. "Bomba Olayı" suikasti faillerinin kim olduğu anlaşıldıktan sonra bile geçmişin tarih kitaplarında bu şiir "vatan terâneleri" olarak okutulmaya devam etmektedir (Koçu, 2002: 565). Şiirden ve aydınların çelişkili ruh halinden daha acı olanı, II. Abdülhamid'i tahttan indiren İttihatçılara methiye düzen Tevfik Fikret'in sonradan *Yağma Sofrası* (Han-ı Yağma) ile İttihatçıları eleştirmesidir (Özkırmı, 1987: 232): *Yiyin, efendiler yiyin; bu hân-ı zî-safâ sizin, Doyuncaya, tıksırincaya, çatlayıncaya kadar yiyin!*"

Hasta adamda hastalıklı siyaset bürokrasisi hastalıklı aydın tipi yaratırken, aslında her şey diyalektik olarak birbirine dönüşmektedir. Osmanlı modernleşmesinde 'Tanzimat aydını' diye nitelendiren ve eleştirel-entelektüel ortamı benimsemiş düşünce insanları, devletin kurduğu idari ve askeri okullarda eğitim görmüş, devlet bürolarındaki "kalem"lerde yetişmiş Erken Osmanlı bürokratlarıdır. Onlara göre modernleşme sadece "dil" aracılığıyla olabilirdi. Dil, kimlik aracı olduğundan toplumu harekete geçirmede önemli araçtı (Mardin, 1998: 272-273). II. Abdülhamid, istibdattaki başarısına rağmen huzursuz kişilikti. Her an can korkusu duyuyor, daima evham içinde yaşıyor, en yakınlarına itimat edemeyerek gece gündüz üzerinde birkaç tabanca taşıyordu. Batılılar, özellikle Ruslar onun memleketi kökünden sarsan hareketlerinden memnun olarak "hasta adam" dedikleri imparatorluğun son günlerini yaşadığına inanıyor, gelecek çöküşü bekliyordu (Kocatürk, 1973: 286-287). İttihatçı meşrutiyetçilerin, aydınların ve ordu komutanlarının tazyiki, 1908'de Kanun-i Esâsi ve meclisin açılmasını sağladı. Bir yıl sonra, Selânik'ten gelen Hareket Ordusu'nun gücüyle padişah tahttan indirildi. Meclisin ilk toplantısında padişahın tahttan indirilmesi ile Maârif Nazırı vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin anlatısında Abdülhamid adının ağza alınmayışı dikkât çekicidir. İkisi Âyan Meclisi üyesi (Arif Hikmet Paşa ve Aram Efendi) ve ikisi de vekil (Draç mebusu Esad Paşa ve Selânik mebusu Karasu Efendi) olan bu dört kişilik heyet, Yıldız Sarayı'na giderek Abdülhamid'e Meclis kararıyla tahttan indirildiğini tebliğ etti. İhtiyar Sultan fazla telaşlanmamış ve ayakta kabul ettiği heyete; *"Mukteza-yı kader böyleymiş, ben onu anladım"* diyerek padişahlığında yaptıklarını anlatmıştır. Sultan Abdülhamid, 27/28 Nisan Salı/Çarşamba gecesi Yıldız Sarayı'ndan alındı ve sıkı bir muhafaza altında Sirkeci Garı'na götürüldü. Üç vagonun oluşmuş özel bir tren, yolcusu içine girer girmez hareket etti. Selânik'e ertesi gün varıldığında Sultan Hamid trenden inerken civardaki camide okunan yatı ezanını işiterek şöyle dediği rivayet edilir: *"Aziz Allah! Celle şanehu..."* Anlatılanlara göre, devrik padişah Robilant Paşa'nın otomobiline binerek köşke gitmiş, Selânik'teki ikametini 3,5 yıl sürmüştür. Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine 1 Kasım 1912'de İstanbul'a getirilip Beylerbeyi Sarayı'na kapatılmıştır. Evvela İstanbul'a dönmek istemediği, *"Selânik de tehlikede ise elime bir silah alıp müdafileri arasına katılabilirim, ölürsem şehitlik nasip olur, zaten ölmüş adamım!"*, dediği söylenir. Savaş zamanı olduğu için karayolu tehlikeli görülüyordu. Bu yüzden Abdülhamid, Almanya'nın İstanbul elçiliği stasioneri Lorley yatıyla getirildi. Beylerbeyi Sarayı'nda 5 yıl 3 ay 9 gün yaşadı ve 10 Şubat 1918 pazar günü öldü. Tıbbi ölüm raporuna *"ozida ile karışık sol akciğer kanaması"* (Koçu, 2002: 575), diye yazılmıştır.

4.1. Bir Saray Başhekimi: Dr. Mavroyeni

Spiridon Mavroyeni (1817-1902), II. Abdülhamid'in saltanatının yarısından fazla dönemde hem saray başhekimi hem de Mekteb-i Tıbbiye'nin hocasıydı. Mavroyeni, Abdülhamid'in tahta cülusuyla birlikte Dr. Kapolyon'un yerine padişahın güvenine mazhar oldu. V. Murad'ın özel doktoru olan Kapolyon, yanlış tedavi ile ölümüne yol açtığı varsayılır. Anlatılanlara göre V. Murad, amcası Abdülaziz'in aniden ölüm haberini alınca bayılmış, Dr. Kapolyon onun bir müddet hamamda kalmasını istemiştir. Bu arada şakaklarına sülük yerleştirilmiş ve bu da beyne giden damarlarda kan eksilmesi yaparak hasara yol açarak V. Murad'ın ölümünü hızlandırmıştır. Bundan dolayı II. Abdülhamid, Kapolyon'u özel doktoru olmasını istememiştir. Bunun diğer bir nedeni, Kapolyon'un V. Murad'ı 20 Ekim 1872 tarihinde gizlice *I. Prodos* adlı Yunan locasına kayıt ettirmesidir. Sonraları Güney Fransa'da bir kilise gazetesi, V. Murad'ın özel doktoru Kapolyon'un düzmece iki mektubunu yayımlamış, Paris basını vakit kaybetmeden bu mektupların üzerine atılmıştır. Kapolyon'un savına göre hastalık, kaynağı alkolizm olan beyin yumuşamasından kaynaklanıyordu. Hastanın zihinsel dengesizliğine ve yakın bir ölümün ön belirtisi olan felcin de başlangıcına bu beyin yumuşaması neden olmuştu. Rivayetler böyledir, ya da efsane böyle der.

Sultan Abdülhamid'in cülusundan sonra saray baştabipliğine atanan Mavroyeni, personel arasında ve kamuda seyreltme teşebbüsüne girdi. Fakat birkaç yıl sonra idaresindeki saray eczanesi kadrosu tekrar artmış, personel 42'den 54'e çıkmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, 1880'li yıllara ait bir defterde bu konuda bilgilere rastlanır. Defter, saray eczanesinde görevli tabip, cerrah, eczacı, hademe gibi görevlilerin isimlerini, sarayda göreve başlama tarihlerini, aldıkları tayinâtı ve maaşlarını gösteriyor. Böylece asrın son çeyreğinde saray eczanesinde kimlerin çalıştığını, hangi görevlerde bulunduğunu tespiti imkân tanır. Mavroyeni, 15.000 kuruş maaş, 1.328 kuruş da tayinât bedeliyle padişah doktoru ve sarayın eczane idarecisi sıfatıyla hatırı sayılır gelire sahipti (Terzi, 2009: 58). Ayrıca Osmanlı tarihinin önemli tanıklarından biridir. V. Murad'ın doktoru Desjardin, Mavroyeni'nin istihbaratçı özelliğine de dikkât çeker: "Doğu'da Abdülhamid'in doktorunun parmağı olmayan hiçbir siyasi olay, hattâ hiçbir özel nitelikte olay yoktur. Kendisi kısa süren V. Murad dönemi ile Abdülhamid idaresinin gizli tarihi hakkında çok özel şeyler bilir. Eğer hatıralarını yazabilseydi, tarihçilerimize ve diplomatlarımıza çok şey öğretecekti." *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller* adlı bir vesika, jurnallerde isimleri geçen saray mensuplarından birinin Mavroyeni olduğunu gösteriyor. Vesika şöyledir (Demiroğlu, 1955: 18): "*Uzun müddet saray hekimliğinde, padişahın hususî doktorluğunda bulunmuş, bazı maceralara sürüklenmiştir. Kadınlara düşkünlüğü ile meşhurdur.*" Desjardins, Mavroyeni'nin öldüğü 1902'de, Osmanlı Devleti hakkında düşündürücü bir isim taşıyan kitap yazdı: *Casuslar Ülkesinde*. Kitap, Mavroyeni'yi tanık gösterir ve Sultan Abdülaziz'in intihar etmeyip öldürüldüğünü anlatır. Abdülhamid'in ikinci özel doktoru olan Mösyö Loni'ye 7.500 kuruş maaş tahsis edilmiş, 27 Eylül 1879'daysa Mabeyn-i Hümayûn doktorlarının başına bir müşavir ataması yapılmıştır. Bu göreve getirilen İngiliz Sefareti doktoru Mösyö Dickson fahri olarak tayin edilmiş, kendisine maaş ödenmemiştir. II. Abdülhamid döneminde adı geçen iki doktora yaklaşık 29.000 kuruş maaş ödenmişken, Mavroyeni döneminde personele ödenen maaş miktarı 73.091 kuruştur. On dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren hekimbaşılık teşkilâtının yetkileri kısıtlanmış, padişah doktoru eczane idareciliğine indirgenmiştir (Terzi, 2009: 62).

Yargı ve eğitim sisteminin modern ve laik hâle dönüşmesi, ulemâ arasında her zaman rahatsızlık yaratmıştır. Ulemâ, siyasi etki açısından hem dar alana indirgenmiş, hem de mesleki olanakları kısıtlanmıştır. Geçmişte tekeline olan bazı mesleklerdeki denetimi, neredeyse etkisini yitirmiştir. Meselâ, Abdülhak Hamid'in dedesi ve II. Mahmud ve I. Abdülaziz devrinde hekimbaşı olan Abdülhak Molla'nın saray hekimliği, 1836'dan sonra hükümetin sivil alanına aktarılmıştır. Bu geç fark edilmiştir. Çünkü reform hareketinin başlarında, modern eğitim almış personelin bulunmayışı nedeniyle, bu tür makamlar dini eğitim görmüş eski tip görevlilerce dolduruluyordu (Mardin, 2011: 174-175). Atama, yer değiştirme, işten el çektirme ve hekimlik sınavları gibi hizmetlerin yanı sıra, ülke geneline yönelik koruyucu önlemler, salgın hastalıklarla savaş ve hastane açma faaliyetlerinden hekimbaşı sorumluydu. Tanzimat'la birlikte Osmanlı tıbbında askeri ve sivil alanda birçok hastane açıldı. II. Abdülhamid tahtta kaldığı sürede yüzlerce yeni okul ve İstanbul'da 10'dan fazla yüksek öğrenim kurumu faaliyete geçti. Amaç, resmî İslâmî düşüncüyü telkin etmek ve halife sultana sadık tebaa yetiştirmek iken, çoğunlukla orta ve lise düzeyinde eğitim veren modern mekteplerdeki eğitim bunun tam tersini yapıyordu. Çünkü yüksek eğitim okulları, özellikle tıbbiye ve harbiyede yaşanan ihtilaflar bütün siyasal olayların merkezi konumundaydı.

4.2. Dr. İbrahim Temo: Direniş ve İktidar

Mekteb-i Tıbbiye, 6 Kasım 1903'te II. Abdülhamid'in de doğum günü olmasından dolayı törenle açıldı. İlginç olan, ihtilafların büyük kısmının ve Abdülhamid'in özgürlükleri engelleyici yönetimine karşı ilk muhalif hareketlerin de burada okuyan öğrencilerinden gelmesidir. Rahatsızlık duyan öğrenci grubu, 1889'da 'hücre evi' tarzında gizli örgüt kurdular. Tıbbiyenin islahı ile ilgili tasarı hazırladıklarını belirten Dr. İbrahim Temo, bu tasarının müdüriyet ve nezaretçe kabul edilmemesi üzerine greve karar vereceklerini ve okul binasını izinsiz terk edeceklerini deklare etti. Bir hafta süren grevin sonunda öğrenciler okula yeniden kabul edildiler. Temo, anılarında, bu olaydan sonra okulu çabuk bitirmek için ikinci sınıfın sınavlarını bir yıl içinde verdiğini, Kuleli'den arkadaşlarıyla edebiyat ve siyaset üzerine sohbetler yaptığını, arkadaşlarına siyasetle ilgili gazete ve risaleler verdiğini, böylece sınıfı ve yakın çevresinde bir aydın zümresi oluştuğunu yazar. Bu sayede kendisinde "hareket-i milliye ve hürriyet fikri" (Çelik, 2010: 51) belirdiğini ifade eder. Temo, arkadaşlarının her öğrenciye tabiatına uygun lâkap taktığını, kendisine de ihtilalcı sıfatı ile "Pierre Lermite" lâkabı verildiğini söyler. Lâkap, Arhiens'li Fransız keşiş Pierre diye bilinen ve Birinci Haçlı Seferi'nde başrolü oynayan bir keşiştir. Bu lâkabın Temo'ya verilmesinde onun örgütçü kişiliği, misyonerliği, kitleleri seferber edebilmesi rol oynasa gerektir. 1892'de Tıbbiye'yi bitiren Temo, İstanbul'da çalışmalarına başlamış, ilk tutuklanmasında ceza almadan kurtulmuş, daha sonra 3 kez

daha tutuklanmıştır. Eylül 1895'te İstanbul'da meydana gelen Ermeni yürüyüşünde çıkan olaylar sonrası cemiyet olarak bu gelişmelere tepki niteliğinde beyanname yayımlamıştır. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye hekimlerinden Dobrucalı Dr. İsmail İbrahim Efendi ve Dr. İshak Sükûti ile birlikte Debreli Behçet Efendi'nin evinde 1.000 adet bildiri kitapçığı hazırladıklarını söyler. Müslümanlara ve Türklere hitâben yazılan ve İttihad Terakki imzasıyla yayımlanan bildiri, Ermeni hareketlerini eleştirir görünürken, gerçek eleştirin iktidarın “baskı rejimine” olduğu kesindir (Temo, 2000: 84). Bildiri üç koldan dağıtılmıştır. Dr. İsmail Aksaray'dan Fatih ve civarına, Dr. Sükûti tıbbiye öğrencileri aracılığıyla okullara, subaylara, memurlara ve Harbiye Mektebi'ne, Temo ise Yıldız Sarayı ve civarına bildiriye dağıtmışlardır. İstibdat rejiminin en güçlü olduğu dönemde cemiyet bu bildiriyle rejime karşı tavır alırken, cemiyetin kurucusu Dr. Temo da bildiriye Abdülhamid yönetimiyle özdeşleşmiş Yıldız ve civarında dağıtmıştır. Son tutuklanmasıyla Anadolu'ya sürgün edileceğini anlamış, birçok JönTürk aydını gibi ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. JönTürkler genelde İsviçre ve Fransa'yı tercih ederken, Temo ise neden Romanya'yı tercih ettiğini şöyle dile getirir: “*Türkiye ile gününde temas ve irtibatla bulunan Balkan memleketlerinden birine firarım ve Avrupa'daki fikirdaşlarımla daha serbestçe muhabere etmek.*” (2000: 50). Romanya'da bulunan Arnavut ve Türkleri İttihad Terakki'ye kazandırmak için yoğun çaba sarfetmiş, bunda da başarılı olmuştur (Çelik, 2010: 86). Temo, Osmanlılık idealine bağlı JönTürk aydını olmakla birlikte, Arnavut kökenli olduğundan 1909'dan sonra Arnavut İsyanları ve hükümetin izlediği politikalara duyarsız kalamazdı, öyle de oldu. Tarihin akışına not düşülürse, bir benzeri de Cumhuriyet Dönemi'nde Dr. Rıza Nur'dan gelecekti. Temo'nun manifestosu, Osmanlı siyasetini mahveden şeyin asırlardır süren eşitliğe aykırı yapının milliyetçi fikirleri canlandırması ve bunun sonucunda yabancı müdahalelerin artmasıdır (Çelik, 2010: 93-94). Ne var ki istibdat rejimine son verip Meşrutiyeti getiren İttihatçılar, işçi hakları ve sendika kurma faaliyetlerine karşı bir rejim uygulamaya başladı. Temo'nun Osmanlı Demokrat Fırkası, Derviş Vahdedi'nin İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, Volkan gazetesi, Sırat-i Müstakim ve Beyan'ül Hak dergilerinin yeni din anlayışı ortaya koyarak hükümeti eleştirmesi, İttihad Terakki'yi de güç durumda bırakmıştır (Karpas, 2010: 115). Temo ve arkadaşlarına göre baskı rejimine karşı olan İttihatçılar baskının kendisi olmuş, “İttihad” gizli veya açık yol ayrımına girmişti. Pek çoğu başlangıçta İngiliz dostluğuna umut bağlarken, partinin Arnavutluk, Manastır, Drag ve Kosova'daki liderleri fanatik İngiliz hayranı ama o kadar da Alman karşıtıydı. Nitekim Meşrutiyetin ilanı ile İttihatçıların perde arkasında kalan ve Abdülhamid'in, kariyerini İngilizlere borçlu olmakla ün kazanan veziri Kamil Paşa sedarete geldi. Oysa 1908 Hareketi'nden sonra Berlin Ateşemiliteri olan Enver Paşa, Alman davasının kazanılacağından emindi (Avcıoğlu, 1975: 254). Enver Paşa mason değildi ama Balkan çevrelerinde sözü geçiyordu. Bu yüzden Selânikli tüccar ve mason çevrelerin büyük kısmı sırf ekonomik ilişkilerden dolayı Almanya ve Avusturya taraftarı olmada tereddüt etmediler. İttihad Terakki hükümeti, Alman sermaye grubunun isteği üzerine, şimdiki adıyla Adalet Bakanlığı'nda müşavirlik yapan Kont Ostrog'un teklif ettiği sendika kurma yasağını hükme bağladı. 25 Eylül 1908'de cemiyet kurma hakkı ve grev yapma özgürlüğü yasaklandı. Mecliste vekillerden bir kısmı, sendikal hakkın kadirilmesinin yabancı sermayenin işine yarayacağını çekinmeden söylüyordu. Bir kısım basın grev aleyhtarlığı yaparken, yabancı şirketlerin çıkarlarını gizliden gizliye destekledi. Örneğin İkdâm, “memleketimizde mevcut büyük sanayi yabancı sermaye ile vücuda gelmiştir. Demek ki grevler dolayısıyla itibari malimiz üzerinde tesir icra eder, şirketlerin hisse senetleri düşer”, diyordu. Ticaret Odası gazetesi, “yerli amelenin politika manevralarına kolaylıkla kapılacakları derkâr bulunduğu yabancı ameleleri derecelerinde metlibatta bulunmaları gayri caizdir” diyerek yerli işçileri küçümseyebiliyordu. İttihatçı sözcülere gelince, onlar da işçilerin geçimlerini sağlayacak alanlar açıldığını bildirip, geçim sıkıntısının önleneceğini söylemekle yetindiler (Lefranc ve Sülker, 1966:142-143). Her iktidarın yazgısında kendi çocuklarını yemesi vardır. Bu yüzden direniş ve iktidar, Osmanlı modernleşmesinde Osmanlılık altında varolan bunalım ve kaosun da adıdır.

4.3. Ağırlaşan “Hasta Adam”: Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Bakış

Siyasi gerilim içinde Osmanlı'da liberalleşme, yabancıların “dışarıdan”, *erbab-ı teşebbüs ve sâhib-i arz* (tımâr arazilerinin gelirleriyle geçinenler) ile “içeriden” Batılılaşma'nın sağladığı geniş imkânlarla kuruyup yozlaşmayı sağlayan ekonomiyi temsil eder. *Hasta adamı* ağırlaştıran bu evrede, Tanzimat'la beraber Osmanlı memleketine giren malların içinde Fransa'nın çuha sateni, pamuklusu ve müslini, İngiltere'nin kadifesi, Milano, Lyon ve İsviçre'nin ipeklisi önemli yer tutarken, yüzde 5 gümrük ödeyen bu kumaşlar yerli üreticilerin belini bükmüştü. İpek sanayinin merkezi olan Bursa'da eskiden 1.000 tezgâh çalışıp 25.000 okka ipek işlenirken, 1848'den sonra ancak 75 tezgâh çalışır oldu. Aynı şehrin kadife ve saten imalâtı 20 yıl öncesine oranla yüzde 80 azaldı. Benzer durum diğer dokuma kollarında görülürken, İstanbul ve Üsküdar'daki tezgâhların sayısı 1866'da yapılan araştırmaya göre 30-40 yıl içinde 3.160'tan 37'ye düştü.

Eskiden işlenmiş tiftik ihraç eden Ankara, ham tiftik satmakla yetindi. Diyarbakır, Edirne ve Amasya gibi dokumacılığın ileri vilâyetleri, Batı Anadolu'nun halı tezgâhlarını Bursa gibi genel çöküntünün içinde, değişik kalite ve bol çeşitli Avrupa mallarının karşısında çaresiz kalmaya zorladı. *Hasta adam*, tüm bedeni saran kanser hücreleriyle günden güne erirken, hücreler çılgınca çoğalarak metastaz evresine geçmişti. Sinaî nesnelere başlayan metastaz, hücresel örgütlenmeyle ekonominin tamamını ele geçirdi. Bu çıldırmış tümörler, bedeni savunamaz hâle getirerek saldıracağı yeri bulmuştu: *Ekonomi*. Gündelik hayatın sosyal panoraması, dönemin dikkâtlı yorumcusu Parvus Efendi tarafından *ekonomik hastalık* olarak teşhis edilir (Cem, 1998: 239): "...Herkes ecnebi sermayelerinin Memleket-i Osmaniye celbi lüzumundan bahsediyor. Hâlbuki biz, devlet borçlarının, hariçten Memalik-i Osmaniye'ye giren paralardan daha çok olduğunu görüyoruz. Avrupa sermayedarlarının Türkiye'ye para vermeleri birtakım efkâr ve hissiyat-ı insâniyet perverane saikasıyla değil, verdikleri bu paralar vasıtasıyla kendi servet ve kuvvetlerini tezyid eylemek maksadıyla olduğu pek malûmdur." Bu sözler Parvus Efendi gibi 'sürekli devrim' fikrini benimseyen birinden gelmesi şaşırtıcı değildir. Söyledikleri ister kara mizah, ister devrimci güncesi, isterse romantik bir bağın ifadesi olsun hiç fark etmez, sonuç malûmdur. Gerçek, birbiri ardına yeniden dönüp duran geçmiş tecrübelerin sonucu olarak yaşanırken, herkes her şeyi biliyordu: "*Kıtlık, isyan demektir.*"

İç ve dış olayların birbirini izlediği, genç ve enerjik İttihatçıların idareye egemen olduğu sırada yumuşak huylu, zayıf iradeli, yaşını başını almış bir padişah bu boşluğu doldurmaya hazırlanıyordu. Mehmed Reşad, padişah olduğunda kendisini tasavvur eden söylev şu oldu: *Meşrutiyet Padişahı*. En zorunlu gereksinim maddelerini bile dışarıdan alan kalabalık payitaht, her an kıtlığa ve karaborsaya mahkûmdur. Tanzimat sonrası Osmanlı reformcuları, İstanbul'un üç ana sorunu olduğunda görüş birliği içindeydiler (Çelik, 1986: 127): Düzensiz sokak dokusu, bölünmüşlük ve köhnelik. Bu üç sorun, Osmanlı'nın Batılı bürokratları nazarında modernliğin simgesi hâline gelmiş olan Batı kentleriyle tezatlık içerir. Daha on sekizinci yüzyılın başlarında, İstanbul nüfusunun çoğalması ve binalaşmanın önlenmesi için Üsküdar, Galata ve diğer mahallelerde sınır konulmasını öneren şair, mutasavvıf ve devlet adamı Penâh Efendi, bunun taşraların insandan hâlî kalmasına sebep olduğunu ifade etmiştir. Şehir nüfusunun çoğalmasıyla bulaşıcı hastalıklar artıyor, çevre kirliliği beliriyor, gıda ihtiyaçları karşılanamaz hâle geliyordu (Savaş, 1999: 104). Oysa yüzyıl sonra bile başkentte çeşitli semtleri arasında iletişimi sağlamak ve kentin görünümünü güzelleştirmek, "gerçek" sorunları "süslemeler" ile kapatıp "görüntü" çözümler üretmekten öteye geçemeyecekti. Osmanlı kent firmalarında işlenen francala unu Odesa'dan geliyor, ama çarşı-pazar düzeni yüzyıllardır değişmiyordu. Asmaaltı bölgesi Müslüman ticaret semti olmaya devam ediyor, burada depolar ve mağazalar bulunuyordu. Müslüman küçük esnafın sokak ticareti ise enerjisinden taviz vermemişti. Tütün tüccarları Kavala, Drama, Gerede, Samsun ve Bafra tütünlerini Rüstem Paşa Camii çevresinde pazarlarken, Haliç kıyısına Romanya'dan getirdikleri keresteleri yığın gemici Müslüman tüccarlar aynı enerjiyle ticaret hayatına devam ediyordu. Bunlar Balkapanı'ndaki Müslüman tüccarlar, yağ iskelesindeki amatörler, Akdeniz ve Anadolu pazarıyla iş gören abanili ve 'elifi şalvarlı' zenginlerdi. Kent yaşamında olduğu gibi memleketin insan manzarasında görülen bu tuhaf tezatlık gözlerden kaçmıyor, en çok da devletin memur kademesinde görülüyordu. Gündüzleri devlet dairesinde çalışan memurlar redingot giyip göreve gidiyor, akşamları gecelik entari, hırka ve takkeyle kahvehanelere çörekleniyordu (Sakaoğlu, 2001: 490). Kıraathaneler, *Binbir Gece Masallarını* aratmayacak türden, içinde bol dedikodu malzemelerinin olduğu, siyasetin harareti tartışmalarıyla geçen renkli sohbetlerdi. II. Meşrutiyet'in estirdiği özgürlük havası, nereden estiği belirsiz rüzgârda ama kasırga gibi her yöne ve herkesi esrereşir şekilde çarpıyordu. Hayatın seyrüsefer ritmi, bir yerde 'kalmak' ile bir yere 'gitmek' arasında bocalayıp duran med-cezir etkisi gibiydi. Böylesi siyasi keşmekeşlik ortamında köklü değişimlere, askeri yenilgilere ve düzensizliklere yol açan sayısız yasayı, hükümet kararnamesini Mehmed Reşad imzasıyla yürürlüğe koyan padişah ise ne toplumsal ne siyasal ne de askeri gelişmelere çözüm buluyordu. Özgürlük teranesi atılıyor ama kimsenin görevine zamanında gitmediği, kaytarmacılığın ve nemelazımcılığın artarak, mebusların *teneffüşhâne* kısımlarına oturup celselere katılmadığı bir dönemin başlangıcında; padişahın güler yüzünün, unutkan, öfkesiz, iyimser, mütevekkil ve masum iç dünyasının herhalde rolü olsa gerek. Padişahı seviyor gözükten, bugün de adını taşıyan *Reşad Altınını* piyasaya süren, zırlılara, gemilere, yeni mahallelere, kimi Anadolu köy ve kasabalarına *Reşadiye* adını veren İttihatçı liderler, kapalı kapılar ardında bunaklığından söz edip alaya aldıkları padişahı yüceltiyordu. Modernliğin en büyük tezatlığı işte budur. Buna Balkan Savaşı'nın Batı Trakya'da ortaya çıkan şiddetli acıları eklenince, trajedi daha büyük gerçeklikte ortaya çıkıyordu.

1910 yılı Avrupası'nda frengi tedavisi bulunacak, 1922'de diyabette insülin, 1933'te ilk sulpha ilaçlar ve 1942'de penisilinle hekimler bulaşıcı hastalıkları tedavi edecekti (Bamforth, 2004: 23). Ancak on yedinci yüzyılda *frenginin teşhis ve tedavisi* adlı kitap, Fransızca'dan Türkçeye tercüme edilip bu tehlikeye

dikkâtleri çekiyordu (Lewis, 1964: 41). Aynı yıl içinde Almanya'ya eğitime gönderilen kadroda Cumhuriyet'in ilk Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'ın olması ise tesadüfi değildir. Almanya'da Berlin Askeri Tıp Akademisi'nde Brandenburg, Danzig, Spandou ve Scharite'de gördüğü eğitim, ihtisasına ve mesleki birikimine katkı sağlıyordu. Dr. Saydam, Balkan Savaşı'nın çıkacağı kesinleşince, 1912'de yeniden İstanbul'a döndü. Milli Mücadele sırasında frengi kanunu çıkarılırken, kadın hekimlerin yokluğu ayrı sorundu. Kadınlar muayenelerde tartışma konusu oldular. Kimi mebuslar evlenmemiş hanımların ve hasta olmayanların kültürel gerekçelerle muayeneden muaf tutulmasını savunurken, ilgili maddenin yeniden düzenlenmesi için Şer'iyeye, Adliye ve Sıhhiye komisyonlarından ortak bir komisyona görev verilmiş, hanımları muayene edecek kadın hekim yetiştirme zorunluluğu dile getirilmiştir (Özpekcan, 2001: 128). Birinci Dünya Savaşı, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'nin eğitimine zorluklar yükledi. Bu ise yokluk içinde varolan üretken bir neslin doğumudur. 1912-1922 yılları arasında yetişen hekimler, askeri hekimlik ve bulaşıcı hastalıklarla mücadelede yoğun hizmet verdiler. Kadınlar Eylül 1922'den itibaren tıp eğitimi almaya başladılar (Özpekcan, 2002: 237). Üstelik bu mesleğe girişlerini teşvik için on yıl süreyle mecburi hizmetten muaf olmalarına ilişkin bir de yasa çıktı. Ne var ki 'modern' yenileşme hareketi, ya bir padişah fermanyıyla ya devleti temsil eden sayıca az ama yetkisi çok olan ordu güçleriyle ya da bu düşüncelerin tümüne nüfuz ederek yukarıdan gelen buyrukla şekillendi. Gelenek-modern diyalektiğini mesafeli bir bitimsiz çatışma mücadelesine dönüştüren işin aslı budur. Cumhuriyet kadrocularının devraldığı miras, geleneğin icâbı olmalıydı, nitekim öyle de oldu. Hakikat, gözümüzde canlanırken, *hasta adam* ihtiyarlayarak bedensel işlevleri zayıflayacaktı. İnsan bedeni ile siyasal sistem arasındaki bu ilişkiyi İbn Haldûn *Mukaddime*'de dile döker (1997: 429): "Nimetlere ve lezzetlere dalma kalp ve nefislerde her çeşit kötülük, zayıflık ve fütur yaratır. Bu da ahlâk ve karakteri bozar, bunun sonucu olarak devletin devamının dayanağı olan hayır ve meziyetleri kaybolur. Bunun tersi olan kötü huylarla huylanırlar. Bu hâl Tanrı'nın kulları için koyduğu gerileme ve yıkılma kanunu icabıdır. Bundan sonra devlette çökme başlangıcı görülür ve durumu sarsılır. İhtiyarlamamanın tedavisi mümkün olmayan hastalıklar baş gösterir. Tanrı o devletin yıkılmasını irade edinceye kadar bu hâl sürüp gider." Bu tasvir, gerilimlerle beslenen ve organ bozukluğuyla birlikte hareket yeteneğini yitirmeye yazgılı "hasta adam"ın da hikâyesidir.

5. SONUÇ

Osmanlı modernleşmesinde modern tıp, on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde doğum ağrıları ile doğdu. Oysa bu ağrı Tanzimat Dönemi gibi uzun süren bir sancıda tecessüm etmiştir. Mekteb-i Tıbbiye'nin açılması ve Bernard'ın İstanbul'a gelişine kadar anatomi çalışmaları geleneksel tıbbi eğitime dayanıyordu. Ancak göreve başladığında bina Galatasaray'a taşınmış, öğrenci ve hoca kadrosu tamamlanmış, eğitim çalışmaları başlamıştı. Çeşitli kitapların çevrildiği, öğrencilerin Lâtince ve Fransızca öğrendiği, Avrupa'dan çeşitli laboratuvar malzemelerinin getirildiği, anatominin kadavra üzerinde yapıldığı bu dönem gerçekten de etkileyicidir. Okul, 1836'da Mekteb-i Tıbbiye adını alarak 3 Aralık 1838'de Dr. Bernard'ın getirilmesiyle öğretim 6 yıla çıkarıldı. Arapça ve din dersleri müfredattan kaldırılıp yerine *linik dersler* konulmuş, Çürüklük Mezarlığı'ndan temin edilen ölümler üzerinde kadavra uygulaması başlamıştır. Ancak Bernard'ın yaptığı düzenleme, 1833 ve 1836'daki düzenlemelerden sonra yapılan bir düzenlemedir. Çünkü 1836'da Galatasaray'da açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahâne'nin eğitim dili Fransızcadır ve yurt dışından getirilen hekimlerle klinik dersler başlamıştır. 36 yaşında beklenmedik şekilde ölen Bernard, İstanbul'da Santa Maria İtalyan Katolik Kilisesi bahçesine gömülmüş, mezar taşına "Galatasaray Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'nin Kurucusu ve İlk Müdürü" diye yazılmıştır.

Modernleşmeden yana olan güçler, sınıfsal kökeni bakımından yenileşmeye karşı olmasalar bile bunların çoğu Tanzimat Batıcılığından yararlanan paşa ve derebeyi ailelerden değil, memur ve esnaf ailelerden geliyordu. Osmanlı'da kast sistemi bulunmadığı için çocuklar daha ilkökul çağında parasız yatılı askeri okullarda, sonraları aynı nitelikte sivil yüksek okullarda yetişiyor, daha çok mütevazı ailelerden gelen gençleri oluşturuyorlardı. Tanzimat ve I. Meşrutiyet'in etkisi, Osmanlı tıbbında Batı'yla çağdaşlaşma yaklaşımında askeri ve sivil birçok hastanenin açılmasını bağlıdır. Sultan Abdülhamid, tahtta kaldığı süre içinde yüzlerce yeni okulun yanı sıra aynı dönemde İstanbul'da 10'dan fazla yüksek öğrenim kurumunu faaliyete geçirdi. Bu okulların açılmasında amaç, resmî İslâmi düşünceyi telkin etmek ve halife sultana sadık tebaa yetiştirmek iken, çoğunlukla orta ve lise düzeyinde eğitim veren bu okullarda uygulanan modern eğitim bunun tam tersini yapıyordu. Çünkü yüksek eğitim okullarında, özellikle tıbbiye ve harbiyede yaşanan ihtilaflar merkezi konumdaydı. Çarpıcı olan, bu kuruma karşı en güçlü tepkinin, kaynağını bu kurumdan alan güçler olmasıdır. Meselâ Sultan Abdülaziz'i 1876'da tahttan indiren fiili kuvvet, Süleyman Paşa'nın emriyle hareket eden harbiye taburudur. II. Abdülhamid'i deviren de benzer

kuvvettir. İstibdat rejimine son verip Meşrutiyeti getiren İttihatçıların ilk iş olarak işçi hakları ve sendika kurma faaliyetlerine karşı rejim uygulaması da aynı kuvvettir. Çünkü her iktidar kendi çocuklarını yer ve sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hayata dair sorunların çözümünü dipsiz bir uçurum olarak bırakır. Bu tıpkı devrin renkli kişiliği olan Marko Paşa'nın hastalarının derdine hiçbir deva bulamadığı bir tabirle betimlenir: "Derdini Marko Paşa'ya anlat!"

KAYNAKÇA

Ağırbaş, İsmail; Akbulut, Yasemin; Önder, Ömer Rıfki, (2011) "Atatürk Dönemi Sağlık Politikası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 48: 733-748.

Akarlı, Engin, (1978) "Tanzimat Dönemiyle İlgili Bir Belge: Fuad Paşa'nın Siyasi Vasiyetnâmesi", *Toplum ve Bilim Dergisi*, 4: 126-138.

Aktar, Yücel, (1999) *II. Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, Ankara.

Akpolat, Mustafa Servet, (1991) "Levanten Kökenli Fransız Mimar Aléxandre Vallaurý", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, *Doktora Tezi*, Ankara.

Altıntaş, Ayten, (1993) "Karl Ambros Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında", *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, 20-23 Eylül, İstanbul, s.91-99.

Atay, Falih Rıfki, (2008) *Zeytindağı*, İstanbul: Pozitif Yayıncılık.

Atay, Falih Rıfki, (2009) *Çankaya*, İstanbul: Pozitif Yayıncılık.

Avagyan, Arsen; Minassian, F. Gaidz, (2005) *Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*. 2. Baskı, İstanbul: Aras Yayınları.

Avcıoğlu, Doğan, (1975) *Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın*. Cilt. 1, İstanbul: Tekin Yayınları.

Bamforth, Iain, (2004) *Kütüphanedeki Beden*, çev. Begüm Kovulmaz, 1. Baskı, İstanbul: Agora Yayınları.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayun Tasnifi, No.46760-C, tarihsiz (Belge için bkz. Ahmet Süheyl Ünver, *Dr. Bernard'ın Memleketime Gelişi*, İstanbul Üniversitesi Fakültesi Mecmuası, No: 3/4, 1959, s.501.)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MB, nr.170/122.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif No.5178, s.1256 (Nisan 1840)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mekteb-i Cedid-i Amire'nin kadrosu hakkında*; Cevdet Sıhhiye No.918, Ramazan 1254 (Kasım 1838)

Calinescu, Matei, (2013) *Modernliğin Beş Yüzü*, İstanbul: Küre Yayınları.

Canda, M. Şerefettin, (2005) "Türkiye'de Nöropatolojinin Gelişimi, Dünden Bugüne", *Türkiye Ekopatoloji Dergisi*, 11(3), 93-158.

Cem, İsmail, (1998) *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 13. Baskı, İstanbul: Can Yayınları.

Çelik, Bilgin, (2010) "Üç Kimlikli Bir Jön Türk Aydını: Dr. İbrahim (Ethem) Temo (1865-1945)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 77-98.

Çelik, Zeynep, (1986) *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Çoruh, M. Engin, (2015) "Yüz Seneden Fazla Saklı Kalan Bir Sır: Askeri Tıbbiyenin Demirkapı'dan Haydarpaşa Tıp Fakültesi'ne Taşınmasının Sebebi", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 5(3), 99-107.

Demiroğlu, Faiz, (1955) *Abdülhamid'e Verilen Journaller (50 Yıldır Neşredilmeyen Vesikalar)*, Yayın No. 1, İstanbul: Tarih Kütüphanesi Yayınları.

Dölen, Emre, (2008) "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Darülfünun", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X(1), 1-46.

Giddens, Anthony, (2012) *Modernliğin Sonuçları*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Günergun, Feza, (2013) “Türkiye’de Tıp Tarihi: Geçmiş Yıllardaki Çalışmalar ile Son Araştırmaların İncelenmesi”, *Tarih Okulu*, XIV: 267-280.
- Hammer, von, J. (1988) *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, çev. Mümin Çevik-Erol Kılıç, Cilt I-XIV, İstanbul.
- Hugo, Victor, (1974) *Anılar*, çev. Şiar Yalçın, No. 69, İstanbul: Yankı Yayınları.
- İbn Haldûn, (1996) *Mukaddime*, Cilt II, çev. Zakir Kadîri Ugan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İbn Haldûn, (1997) *Mukaddime*, Cilt I, çev. Zakir Kadîri Ugan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İnalçık, Halil, (1967) “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, *Belleten*, XXVIII(11), 603-622.
- İnalçık, Halil, (1967a) “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, XXVIII(11), 623-690.
- Kaçar, Mustafa, (2009) “Türkiye’de Modernleşmenin Öncü Kurumları”, *Sosyoloji Dergisi*, 19(2), 127-149.
- Kâhya, Esin, (1979) “Bizde Diseksiyon Ne Zaman Başladı?”, *Belleten*, XLIII(173), 739-759.
- Kandemir, Feridun, (1975) *Jön Türklerin Zindan Hatıraları Bir Devrin Siyasî ve Fikrî Tarihi (1848-1903)*, 2. Baskı, İstanbul: Muhit Yayınları.
- Karal, Enver Ziya, (2007) *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. Cilt V, 8. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Katğı, İsmail, (2013) “Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl (Hukukî Maiyeti, Sebepleri, Usulü, İnfazı ve Sonuçları)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(24), 180-211.
- Kili, Suna, (2000) *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli*, 7. Baskı, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kocatürk, Vasfi Mahir, (1973) *Osmanlı Padişahları*, İstanbul: Rafet Zaimler Kitap Yayınları.
- Koçu, Reşad Ekrem, (1968) *Kabakçı Mustafa Bir Serserinin Romanlaştırılmış Hayatı*, İstanbul: Koçu Yayınları.
- Koçu, Reşad Ekrem, (1971) *Tarihimizde Garip Vakalar*, 3. Baskı, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Koçu, Reşad Ekrem, (2002) *Osmanlı Padişahları*, 3. Baskı, İstanbul: Doğan Yayınları.
- Lefranc, Georges; Kemal Sülker, (1966) *Dünyada ve Bizde Sendikacılık*, çev. Asım Bezirci, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Lewis, Bernard, (1964) *The Middle East and The West*, London.
- Maide: 5/33-34
- Mardin, Şerif, (1991) *Türk Modernleşmesi*, Makaleler 4, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (1998) “Tanzimat ve Aydınlar” *Türkiye’de Din ve Siyaset*, Cilt 3, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif, (2011) *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, 11. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mutlu, Şamil, (1994) *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud’un Edirne Seyahati*, “Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri”, N.3398, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ortaylı, İlber, (2001) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İlber, (2011) *Son İmparatorluk Osmanlı*, 14. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özbay, Kemal, (1976) *Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt II, İstanbul.
- Özkırımlı, Atilla, (1987) *Tevfik Fikret*, İstanbul: Cem Yayınları.
- Özpekcan, M. (2001) “Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlık Politikası (1923-1933)- I. Bölüm”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 7: 105-160.
- Özpekcan, M. (2002) “Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlık Politikası (1923-1933)- II. Bölüm”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 8: 163-274.

- Öztürk, Hülya; Ömer Elçioğlu, (2012) “Osmanlı Devleti’nde Anatomi Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, 20(3), 170-178.
- Rasimoğlu, G. İ. Ceren, (2013) “Taşra’yı İyileştirmek: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Memleket Hekimleri”, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 3(1), 1-6.
- Rukancı, Fatih, (2014) “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı’da Tıp Kütüphaneciliğine Dair Arşiv Belgelerinden Örnekler”, *Bilgi Dünyası*, 15(1), 189-201.
- Sakaoğlu, Necdet, (2001) *Bu Mülkün Sultanları*, 5. Baskı, İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Savaş, Ali İbrahim, (1999) “Lâyihâ Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9: 87-114.
- Tekeli, Sevim; E. Kâhya, M. Dosay, R. Demir, HG. Topdemir, Y. Unat, A. Aydın Koç, (2010) *Bilim Tarihine Giriş*, 6. Baskı, Ankara: Nobel Yayınları.
- Temo, İbrahim, (2000) *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 2. Baskı, İstanbul: Arba Yayınları.
- Terzi, Arzu, (2009) “Osmanlı Saray Eczanesinin Teşkilât ve İdaresi (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XI(1-2), 49-64.
- Tuna, Korkut, (1991) “Bilgi, Toplum ve İthal Bilgi Üzerine I”, *Sosyoloji Dergisi*, 3(2), 87-114.
- Tütengil, Cavit Orhan, Az Gelişmenin Sebepleri. *Yirmidokuzuncu Konferans*.
- Uğurlu, Mehmet Cemil, (1997) “14 Mart Tıp Bayramının Düşündürdükleri”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 50(1), 1-5.
- Üçkuyu, Yavuz, (2003) “19. Yüzyıldan Cumhuriyet Türkiye'sine Osmanlı'larda Sağlık”, *Toplum ve Hekim Dergisi*, 18(3), 205-213.
- Ülken, Hilmi Ziya, (1998) *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ünver, Ahmet Süheyl, (1959) “Tıp Fakültesi’nin Meşrutiyet Yılları Tarihine Dair”, *Belleten*, XXIII(90), 287-306.
- Üstün, Çağatay, (2001) “Derdini Marko Paşa’ya Anlat...”, *Van Tıp Dergisi*, 8(4), 134-136.
- Yurdakul, Eray Serdar, (2015) “Tarihte Önemli Bulaşıcı Hastalık Salgınları”, *Türkiye Klinikleri Halk Sağlığı Özel Sayı*, 1(3), 1-7.